

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

FAZL BİN SEHL'İN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

Mesut CAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR

Konya-2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VI

GİRİŞ

FAZL B. SEHL'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

1.Araştırmanın Kaynakları ve Metodu.....	1
1.1. Araştırmanın Kaynakları	1
1.2. Araştırmanın Metodu	3
2. Fazl b. Sehl'in Doğumu, Nesebi ve Ailesi.....	4
3. Fazl b. Sehl'in Abbâsîler'in Hizmetine Girişi ve Müslüman Oluşu	5

BİRİNCİ BÖLÜM

EMİN-ME'MÛN MÜCADELESİ VE FAZL B. SEHL'İN ROLÜ

1. Hârûn er-Reşîd'in Ölümü ve Emîn-Me'mûn İktidar Mücadelesinin Başlaması	7
2. Mücadelenin Sebepleri	10
2.1. Arap ve İranlı Unsurların İktidarı Ele Geçirme Çabaları	10
2.2. Hârûn er-Reşîd'in Hatası.....	12
2.3. Fazl b. Rebî'in Rolü	15
3. Fazl b. Sehl'in Mücadeleye Etkisi	18
3.1. Fazl b. Sehl'in Mücadele İle İlgili Düşünce ve Görüşleri	18
3.2. Fazl b. Sehl'in Mücadele Görevini Üstlenmesi	21
3.3. Fazl b. Sehl'in Aldığı Tedbirler, Yaptığı Çalışmalar ve Me'mûn'un Halîfe Olması	24

İKİNCİ BÖLÜM

HALİFE ME'MÛN DÖNEMİNDE FAZL B. SEHL

1. Devlet Yönetimi ve Fazl b. Sehl	31
1.1. Abbâsîler'de İran Tesiri ve Vezirlik Makamı	31

1.2. Fazl b. Sehl'in Sâsânî Eğilimi ve Alioğullarına Desteği	33
1.3. Hilâfet Merkezinin Merv'de Kalması	37
2. Fazl b. Sehl'in Vezirliği Döneminde Çıkan İsyanlar	38
3. Fazl b. Sehl'in Herseme b. A'yen'i Bertaraf Etmesi ve Sonrasında Çıkan Olaylar.....	43
4. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilmesi Olayı ve Fazl b. Sehl'in Rolü	46
4.1. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilmesi	46
4.2. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Ölümü	53
5. Abbâsoğulları'nın Fazl b. Sehl'e Karşı Tepkileri	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FAZL B. SEHL'İN VEFÂTI VE KİŞİLİĞİ

1. Fazl b. Sehl'in Öldürülmesi.....	62
1.1. Öldürülme Sebepleri ve Öldürülmesi.....	62
1.2. Öldürülmesinden Sonraki Gelişmeler	66
2. Fazl b. Sehl'in Kişiliği	69
2.1. Menfaat Gözetmemesi.....	69
2.2. Cömertliği ve Yardım Severliği.....	70
2.3. Affediciliği.....	71
2.4. Müneccim Olması	71
2.5. Diğer Özellikleri	73
3. Bazı Veciz Sözleri ve Yazıları.....	74
3.1. Sözleri.....	74
3.2. Yazıları	75
4. Şiirlerde Fazl b. Sehl	77
4.1. Kendisine Nisbet Edilen Şiirler.....	77
4.2. Hakkında Söylenen Şiirler.....	77

SONUÇ	80
BİBLİYOGRAFYA.....	83

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin, İbn
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâlühû
der.	: Derleyen, derleme
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
m.	: Milâdî
nşr.	: Neşreden (Tahkik eden)
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
ts.	: Tarihsiz
trc.	: Tercüme , tercüme eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	:Ve devamı

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber (s.a.v.) 23 yıllık risâlet görevinin sonunda geride örnek olarak gösterilen bir toplum bıraktı. Onun daha hayatta iken ortaya koyduğu ilkeler, vefâtından sonra da canlılığını korumaya devam etti. Özellikle ilk iki Râşid Halîfe döneminde birkaç küçük olay dışında herhangi ciddi bir toplumsal problem meydana gelmedi. Dolayısıyla Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer dönemlerinde yakalanan istikrar ile İslâm Devleti, sınırlarını Arap Yarımadası'nın çok ötesine taşımaya muvaffak oldu.

Hız. Osman döneminden itibaren ise İslâm toplumunu devlet yönetimiyle ilgili tartışmalar meşgul etmeye başladı. Fikir ayrılıklarının sonucunda halîfenin şehit edilmesine kadar varan olaylar meydana geldi. Hız. Ali dönemi ise öncesinden kalan meselelerle beraber daha da büyüyerek huzursuzlukların arttığı bir dönem oldu. Mu'âviye'nin Hız. Ali'ye karşı başlattığı muhalefet hareketi müslümanlar arasında siyâsî ve fikrî ayrılıkların kökleşmesine sebep oldu. Sonuçta İslâm tarihinde üzüntüyle hatırladığımız olaylar meydana geldi. Bundan sonraki süreçte ise, Alioğulları ve taraftarları ya kendi istekleriyle ya da siyasi oyunlar neticesinde bir takım siyâsî olayların içerisinde yer aldılar.

İktidarı ele geçiren Emevîler döneminde devlet başkanının seçim sistemi ile belirlenmesi geleneği terk edildi ve iktidar tamamen bir aileye has kılındı. Tahtın babadan oğula geçmesi şeklinde uygulanan bu sistem, kendi içerisinde birçok problemi de beraberinde getirdi. Bunlardan en önemlisi özellikle Abbâsîler döneminde de sıkça gördüğümüz, hanedan ailesi içerisinde iktidar mücadelelerinin yaşanmasıdır. Araştırmamıza konu olan Me'mûn'un veziri Zü'r-Riyâseteyn Fazl b. Sehl'in de yaşadığı dönem, tam da bu kavgaların o zamana kadar akıllarda en çok yer edeni olan Hârûn er-Reşîd'in oğulları Emîn ile Me'mûn arasında cereyan eden iktidar mücadelesinin yaşandığı dönemdir. Dolayısıyla Fazl b. Sehl'i bu kadar ön plana çıkaran ve meşhur eden olay, Halîfe Hârûn'un veliahtları arasında meydana gelen iktidar kavgasında oynadığı roldür.

Emevîler döneminde devlet yönetiminde izlenen siyasete Arap siyaseti damgasını vurdu. İzlenen bu siyaset, özellikle İslâm'ın yayılması ile Müslümanlığı kabul eden gayr-ı Arap unsurların teşkil ettiği mevâlî arasında ciddi huzursuzluklara sebep oldu. Sonuçta çoğunlukla mevâlînin desteği ile Emevî hanedanlığı iktidardan uzaklaştırılarak Abbâsî ailesi yönetimi ele geçirdi.

Emevîler döneminde, izlenen siyaset neticesinde İslâmlaşmanın yavaşlamasının yanında diğer kültürlerin etkilerinin de Abbâsîlere nisbeten az olduğu söylenebilir. Abbâsîler, iktidarlarını borçlu oldukları gayr-ı Arap unsurlara devlet yönetiminde daha çok yer verdiler. Bunun neticesinde toplumsal yaşamın yanında siyaset alanında da diğer kültürlerle beraber özellikle, Müslümanların ortadan kalkmasında rol aldıkları, Sâsânî İmparatorluğunun etkileri gözlemlenmeye başladı. Araştırmamıza konu olan Fazl b. Sehl de İran asıllı birisi olarak devlet yönetiminde Sâsânî eğilimleri ile tarihe geçti.

Sonuç olarak, yukarıda bahsi geçen gerek İslâm Devleti içerisindeki iktidar mücadelesini, gerekse yaşadığı dönemdeki Arap olmayan unsurların tesirini somut olarak şahsında gösteren Fazl b. Sehl'in bu renkli kişiliği, elinizdeki çalışmanın yapılmasında etkili olmuştur.

Çalışmada Fazl b. Sehl'in hayatı, yaşadığı dönem içerisindeki olayların ne olduğu ve bu olaylar içerisinde oynadığı rol tarihi kaynaklara dayanarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Fazl b. Sehl'in tarih sahnesine çıkışı, yani doğumu, ailesi ve Abbâsîlere katılması tespit edilmeye çalışıldı. Birinci bölümde ise tarihte şöhret bulmasına sebep olan Emîn-Me'mûn iktidar mücadelesindeki rolü tespit edilmeye ve yaptığı icraatı gözler önüne serilmeye çalışıldı. "Halîfe Me'mûn Döneminde Fazl b. Sehl" başlığını taşıyan ikinci bölümde, Me'mûn'un halîfe olmasından sonra vezirliğini üstlenen Fazl b. Sehl'in Me'mûn'un devlet yönetiminde üstlendiği görev, o dönem içerisinde meydana gelen olaylardaki etkileri değerlendirilmeye çalışıldı. Üçüncü ve son bölümde ise, Fazl'ın ölümüne ve şahsiyeti hakkındaki tespit edebildiğimiz bilgilere yer verildi. Ayrıca bu bölümde târihî kaynaklardan elde edilen birtakım sözlerine, yazılarına, kendisinin

söylediği ifade edilen şiirlere ve hakkında söylenen şiirlere ulaşabildiği kadarıyla yer verildi.

Bu vesile ile çalışmamızın plânlanması sürecinde bizden değerli bilgi ve birikimini esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL hocama ve çalışmamızın tamamlanmasında büyük emeği geçen Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR hocama teşekkürlerimi sunarım.

Mesut CAN

Ocak–2010

GİRİŞ

FAZL B. SEHL'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

1. Araştırmanın Kaynakları ve Metodu

Burada çalışmanın araştırma safhasında ulaşılan kaynaklara, bu kaynaklardan hangi açılardan yararlanıldığına ve elde edilen verilerin hangi metodlarla işlendiğine yer verilecektir.

1.1. Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışma, Abbâsîler'in ilk döneminde yaşamış olan, devlet yönetiminde vezirlik gibi önemli görevlerde bulunan ve birçok önemli olaya ismi karışan Fazl b. Sehl es-Serahsî'nin (154/771-202/818) hayatını ve Abbâsî siyâsî tarihindeki yerini ele almaktadır. Târihî süreç olarak Abbâsîlerin ilk döneminden itibaren Halîfe Hârûn er-Reşîd ile onun oğulları Emîn ve Me'mûn dönemlerini kapsamaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Fazl b. Sehl hakkında yapılmış müstakil akademik bir çalışma bulunmamaktadır. Bu konuda elimizde sadece ansiklopedik bilgiler bulunmaktadır. Fazl b. Sehl'i araştırmak için bu bilgilerden yola çıkarak klasik ve çağdaş İslâm Tarihi kaynaklarına, biyografik eserlere ve diğer kaynaklara başvurmak gerekmektedir.

Araştırmada faydalandığımız kaynakların başında genel İslâm Tarihi konularını ele alan klasik İslâm Tarihi kaynakları yer almaktadır. Fazl b. Sehl'in yaşadığı dönemin genel bir panoramasını çıkarmak, hayatının tarihi süreci hakkında bilgi sahibi olmak ve yaşadığı dönem içerisinde meydana gelen hangi olaylarda rol aldığını tespit etmek bakımından bu kaynaklardan istifade edilmiştir. Bunlar arasında Halîfe b. Hayyât'ın *Târih*'i, el-Ya'kûbî'nin *Târih*'i, et-Taberî'nin *Târih*'i, el-Mes'ûdî'nin *Mürûcu'z-Zeheb*'i, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eseri, Zehebî'nin *Târihu'l-İslâm*'ı, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si, İbn Haldûn'un *Târih*'i, Suyûtî'nin *Târihu'l-Hulefâ'sı* ve İbnü'l-İmâd el-Hanbelî'nin *Şezerâtü'z-Zeheb*'ini burada zikredebiliriz. Çalışmamızın alt başlıklarını

oluşturan tarihi olayların nasıl meydana geldiğini tespit etmek ve müelliflerin yaşadığı dönemde bu olayların nasıl yorumlandığını ortaya koymak cihetiyle bu eserlerden yararlanılmıştır.

Fazl b. Sehl'in özellikle nesebi, müslüman oluşu ve şahsiyeti hakkında biyografik eserlerden faydalanıldı. İbn Abdірabbih'in *el-İkdü'l-Ferîd*'i, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ı, İbn Hallikân'ın *Vefeyât*'ı, Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sı ve Ziriklî'nin *el-A'lâm*'ı bu eserlerin başında gelmektedir. Bunların yanında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin ve *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*'nin ilgili maddelerinden istifade edilmiştir.

Araştırmamıza konu olan kişinin bir devlet adamı olması hasebiyle devlet yönetimi ve özellikle de vezirlik konularında detaylı bilgiler veren eserlere başvurmadan çalışmamızı tamamlamamız mümkün olmayacaktı. Bu eserlerin başında diğer kaynaklarda yer verilmeyen bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle en çok faydalandığımızı söyleyebileceğimiz el-Cahşiyârî'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb* adlı eseri ile İbn Tiktaka'nın *el-Fahrî* adlı eserleri gelmektedir. Bu iki eser dönemin olaylarını aktarırken diğer eserlerden farklı olarak vezirler hakkında rivayetlere bolca yer vermektedir. Bunlara ilave olarak Se'âlebî'ye nisbet edilen *Tuhfetü'l-Vüzerâ* ve Ömerî'nin *Mesâlikü'l-Ebsâr* adlı eserlerini söyleyebiliriz. Yine aynı türde yazılmış olan çağdaş eserlerden İbrâhim Selmân el-Kervî'nin *Nizâmü'l-Vizâra* adlı eseri sayılabilir. Bu eserler de İslâm devlet teşkilatının yapısı hakkında, özellikle konumuz ile ilgili olarak vezirlik ve vezirler hakkında bilgiler vererek çalışmamıza katkıda bulunmuşlardır.

Bununla beraber, özellikle tespit ettiğimiz hususlarda yapılmış olan çağdaş değerlendirmeleri göz önünde bulundurmak için yerli ve yabancı çağdaş eserlerden de faydalanılmıştır. Editörlüğünü Hakkı Dursun Yıldız'ın yaptığı *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* ve aynı yazara ait *İslâmiyet ve Türkler*, Bahriye Üçok'un *İslâm Tarihi* (Emevîler-Abbâsîler), Abdülazîz ed-Dûrî'nin *el-Asru'l-Abbâsîyyü'l-Evvel*, Mahmud Şâkir'in *et-Târîhu'l-İslâmî*, Ömer Rızâ Kehhâle'nin *Mukaddimât ve Mebâhis fî Hadârati'l-Arab ve'l-İslâm*, Muhammed el-Hudarî Bek'in

Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsîyye), Ahmed Emîn'in *Duha'l-İslâm* ve *Zuhru'l-İslâm* adlı eserleri, Hasan İbrahim Hasan'ın *Tarihu'l-İslâm (es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sakaî ve'l-İctimâ'î)* ve Yûsuf el-'İş'in *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye* adlı eserleri gibi kaynaklardan istifade edilmiştir. Özellikle Emîn-Me'mûn mücadelesinin sebepleri, Fazl b. Sehl'in bu mücadeledeki rolü, Abbâsîler üzerindeki İran tesiri ve Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın veliaht tayini gibi tartışmalı konuları değerlendirirken yukarıda geçen eserlerden çoğunlukla faydalanılmıştır.

Meselelere batılı tarihçilerin bakış açılarını da araştırmamıza katabilmek amacıyla bazı yabancı kaynaklara da yer verilmiştir. Bunlardan da Philip K. Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. Brockelmann'ın *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Robert Mantran'ın *İslâmın Yayılış Tarihi*, W. Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi* gibi eserleri sayabiliriz.

1.2. Araştırmanın Metodu

Bu araştırma biyografik türde değerlendirebileceğimiz bir çalışmadır. Dolayısıyla onun temel özelliği tarih sayfaları arasında yeterince göze çarpmayan şahsiyetlerden birisi olduğu düşünülen Fazl b. Sehl hakkında bilgi vermesidir. Bu açıdan çalışmada öğretici tarih metodunun kullanıldığını söyleyebiliriz.

Konular işlenirken öncelikle olayın gerçekliğinin tesbiti açısından en yakın tarihi kaynakların verdiği bilgiler ışığında olay ortaya konmaya çalışılmıştır. Daha sonra yine aynı dönemlerde yapılan değerlendirmelere ve dönemin tarihçilerinin görüşlerine yer verilmiş, son olarak da yerli ve yabancı çağdaş tarihçilerin yorumlarına ve görüşlerine yer vererek ulaşılan nihai kanaat dile getirilmeye çalışılmıştır. Çalışma içerisinde yer verilen her bir olay hakkında mümkün olduğu kadar farklı görüşlere de yer verilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda bahsi geçen tarihçilerin düşüncelerine yer verirken de olayların sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilmesinden uzaklaşılmasına özen gösterilmiştir.

Çalışmanın her safhasında tarafsızlık ilkesine bağlı kalınmaya çalışılmış, herhangi bir kimsenin ve topluluğun yerilmesi ya da övülmesi amacı güdülmemiştir.

Olaylar aktarılırken daha çok betimleyici bir üslup kullanılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada Fazl b. Sehl'in yaşadığı dönemde hangi olaylar içerisinde yer aldığı ortaya konmaya çalışılmış, daha sonra ise bu olaylardaki rolü farklı görüşler etrafında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Diğer taraftan, çalışmaya konu olan Fazl b. Sehl ile doğrudan ilgili olmayan konular üzerinde detaylı durulmamış, daha çok onun içerisinde yer aldığı konular derinlemesine incelenmeye çalışılmıştır.

2. Fazl b. Sehl'in Doğumu, Nesebi ve Ailesi

Adı Fazl b. Sehl b. Abdullah¹, künyesi Ebû'l-Abbâs'tır.² 154/771 yılında Serahs'ta³ dünyaya gelmiştir.⁴ es- Sîb el-A'lâ'nın⁵ (Yukarı Sîb) Sâbernîta⁶ denilen köyündendir.⁷

Mecûsî bir aileye mensuptur. Soyunun da Mecûsî hükümdarlarının oğullarına dayandığı ifade edilmektedir.⁸ Bu bilgiye ihtiyatlı yaklaşılması uygun olmakla birlikte İran'ın İslâm hâkimiyeti altına girmesinden sonra burada hanedan ailesine yakın kimseler kalmış ve sıradan insanlar olarak hayatlarına devam etmiş olabilirler. Abbâsîler'in idareye geçmesiyle birlikte mevâlînin statüsündeki değişimden faydalanarak kimliklerinin gizlenmesi zorunluluğu ortadan kalkmış ve bu aile de gün yüzüne çıkmış olabilir. Nitekim aile fertlerinin ileride değineceğimiz kültür seviyesindeki yükseklik hakkındaki

¹ el-Cahşiyârî, Abdullah yerine Zâzânferûh ismini zikreder. Bk.: el-Cahşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs (331/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Mısır, 1980, s. 229. Muhtemelen müslüman olduktan sonra Abdullah ismini almıştır.

² el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Beyrût, ts., XII/339; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrût, 1995, X/110; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (681/1282-1283), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kâhire, ts., III/209; Ziriklî, Hayruddin (1976), *el-A'lâm*, Beyrût, 1969, V/354

³ Horasan nahiyelerinden büyük, geniş, eski bir şehirdir. Neysâbur ve Merv arasında, bu iki şehri birbirine bağlayan yolun ortasındadır. Bk.: el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrût, 1957, III/208

⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, V/354

⁵ es-Sîb, Kûfe civarından bir kasabadır. Yukarı Sîb ve Aşağı Sîb (es- Sîb el-A'lâ ve es- Sîb el-Esfel) olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bk.: el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III/293

⁶ Kûfe'nin bölgelerinden es-Sîb el-A'lâ'nın köylerindendir. Bk.: el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III/387

⁷ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 229

⁸ Bk.: el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/339, İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/110; İbn Tiktaka, Ali b. Tabâtâbâ (709/1309), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrût, Dâru Sadr, 1966, s. 221

bilgilerimiz, onların ancak saray içinden kimseler olabileceği ihtimalini artırmaktadır.

Babası Sehl'in Halife Mehdî veyahut da Hârûn er-Reşîd zamanında müslüman olduğuna dair bilgiler mevcuttur.⁹ Müslüman olmasına sebep olan olay dikkate alındığında, Hârûn er-Reşîd zamanında müslüman olduğu kuvvetle muhtemeldir.¹⁰ Ailenin Abbâsî devlet erkânı ile tanışması hakkında el-Cahşiyârî şu olayı anlatmaktadır: Fazl'ın babası Sehl'in Yezid b. Zâzânferûh adında bir amcası vardı. Yezid, Dâvûd b. Ali es-Sîb'in mevlâsı Âsım b. Subeyh'in bir cariyesinin sorumluluğunu üstlenmişti. Yezîd ve ailesinin Sîb'de arazisi ve evi vardı. İyi bir yaşantısı ve bolca malı vardı. Âsım cariyesinin Yezid'e olan hayranlığını fark edince sarhoş bir anda kavgada kılıçla onu öldürdü ve mallarına el koydu. Sehl de mallar ve kardeşinin kanı konusunda hakkını aramak üzere Yahyâ b. Hâlid'in yanına gitti. Yahyâ'nın mevlâsı Sellâm b. el-Ferec ona yardımcı oldu ve Yahyâ'nın yardım etmesini sağladı. Yahyâ, Sehl'in yanına mevlâsı Mürşid ed-Deylemî'yle beraber birçok adam verdi ve arazisini kurtarmasını sağladı. Bu olay sonucunda Sellâm sayesinde Sehl Müslümanlığı kabul etti. Haberin devamında Sehl ve ailesinin bundan sonra Bermekîler'le yakın ilişkiler kurduğu ifade edilmektedir.¹¹

3. Fazl b. Sehl'in Abbâsîler'in Hizmetine Girişi ve Müslüman Oluşu

Fazl'ın Abbâsî hizmetine girişi konusunda yine en detaylı bilgiyi bize el-Cahşiyârî vermektedir. Rivayete göre Sehl, Bermekîler'le iyi ilişkiler kurdu. Onların bazı arazi işlerini bile üstlenmişti. Kusursuz hizmeti ve sadakatının referansı ile çocuklarını Bermekîler'in yanına vermeyi başardı. Fazl b. Sehl, Fazl b. Ca'fer el-Bermekî'nin hizmetine, kardeşi Hasan da Abbâs b. Fazl b. Yahyâ'nın hizmetine girdi. Bir gün Fazl b. Sehl, Yahyâ için Farsça'dan Arapça'ya bir kitap tercüme etti. Yahyâ onun anlayışına ve zekâsına hayran kaldı ve bu vakitten itibaren onu Me'mûn'a sunmaya ve onun hizmetine vermeye karar verdi. Fazl'a; *'Senin zeki olduğunu düşünüyorum, yüksek mevkiler elde edeceksin. Müslüman ol ki seni işlerimize dâhil etmek ve sana ihsanda bulunmak için bir yol bulmuş olayım'* dedi. Fazl da; *'Evet! Allah vezire selamet versin! Senin elinle*

⁹ Halife Mehdî döneminde müslüman olması hakkındaki rivayetler için bk.: İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/209; ez-Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr.: Şu'ayb el-Arnaût, Beyrût, 1982, X/99

¹⁰ Bk.: el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 230; el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/339; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/110; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 221; Yûsuf el-Emir Ali, "el-Fazl Bin Sehl es-Serahsî", *el-Mevsû'atü'l-Arabîyye*, Dımaşk, 2006, XIV/562

¹¹ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 229–230

Müslüman oluyorum’ dedi. Bunun üzerine Yahyâ; ‘*Hayır! Ancak ben seni dünyamızdan bir hisse elde edebileceğin bir duruma getiriyorum*’ dedi. Mevlâsı Sellâm’ı çağırdı ve Fazl’ı Me’mûn’a götürmesini söyledi. Me’mûn eliyle Müslüman oluncaya kadar Ca’fer’in himayesinde kaldı. Bermekiler musibete uğrayınca Me’mûn’a katıldı.¹²

Yahyâ b. Hâlid b. Bermek, Fazl b. Sehl’i Me’mûn’un hizmetine vermeden önce Hârûn er-Reşîd’e Fazl’dan bahsetti. Hârûn da onu görmek istedi. Fazl, huzuruna gelince heyecandan konuşamadı ve sustu. Bunu gören Halîfe Hârûn er-Reşîd, Yahyâ’ya seçimini beğenmeyen bir edayla baktı. Bu sırada Fazl b Sehl dedi ki: “*Ey Emîru’l-Mü’minîn! Kölenin maharetini gösteren delillerin en iyisi, kalbini efendisinin heybetinin ele geçirmesidir.*” Hârûn er-Reşîd de: “*Bu sözü söylemek için sustuysan iyi yaptın. İrticalen oldu ise daha da güzeldir*” dedi. Bundan sonra er-Reşîd ne sordu ise Yahyâ’nın övgüsünü doğrulayan bir şekilde cevap verdi.¹³

Fazl b. Sehl’in müslüman oluşu hakkında da farklı rivayetler vardır. Bunlardan, genel olarak onun Me’mûn’a tabi olmasından sonra yine Me’mûn sayesinde 190/ 805-806 senesinde müslüman olduğunu ifade edenler bulunmaktadır.¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî ile İbnü’l-Cevzî, Fazl’ın Hârûn veya Me’mûn sayesinde müslüman olmayı istemediğini, kendi başına Cuma günü Büyük Mescide giderek gusledip, temiz elbiseler giyip, müslüman olarak döndüğünü rivayet etmektedir.¹⁵ Ancak, özellikle Arap olmayan ve önemli devlet görevlerinde getirilmek istenen kişilerin kendilerini bu görevlere getirenler eliyle Müslümanlığı kabul ederek bir nevi manevi bağ kurduğu ve sadakat gösterisinde bulunduğu bilinmeyen bir gerçek değildir. Dolayısıyla Fazl’ın da hizmetine girdiği Me’mûn eliyle müslüman olması diğer ihtimallerin üstündedir.

¹² el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 230-231; ayrıca bk.: Yıldız, Hakkı Dursun, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII/275

¹³ Bk.: el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 231; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/229; ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, X/100

¹⁴ Bk.: İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/209; ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, X/99; Ziriklî, *el-A’lâm*, V/354

¹⁵ el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/340; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/110

BİRİNCİ BÖLÜM

EMİN-ME'MÛN MÜCADELESİ VE FAZL B. SEHL'İN ROLÜ

Hârûn er-Reşîd'in hayatta olduğu süreç içerisinde Fazl b. Sehl'in meydana gelen olaylarda önemli bir etkisi bulunmuyor. Onun adı daha çok Hârûn'un ölümünden sonra Me'mûn'un kardeşi ile giriştiği iktidar mücadelesinde ve sonrasında Me'mûn'un halîfeliği elde etmesinden sonraki tarihsel süreçte fazlaca duyulmakta ve görülmektedir. Dolayısıyla bizim burada amacımız iktidar mücadelesinin bizzat kendisini her yönüyle detaylı olarak inceleyip gün yüzüne çıkarmak değildir. Çünkü bu konu şu an için bu çalışmanın amaç ve kapsamı dışındadır. Burada kısaca olayın meydana geliş serüveni aktarılacakla yetinilip, daha çok Fazl b. Sehl'in olayların tam olarak neresinde yer aldığı tespit edilmeye ve onun adı geçen mücadeledeki rolü ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Hârûn er-Reşîd'in Ölümü ve Emîn-Me'mûn İktidar Mücadelesinin Başlaması

Halîfe Hârûn er-Reşîd'in oğulları Muhammed el-Emîn ile Abdullah el-Me'mûn arasında vuku bulan iktidar mücadelesi İslâm Tarihi'nde derin bir üzüntü meydana getirdi. Kaynaklarımızdaki rivayetlere itibar edersek daha Halîfe Hârûn hayatta iken sanki geleceği görüyormuşçasına meydana gelecek olan olayları kendince engelleme yollarını aramaktaydı. Nasıl bir çözüm bulacağını düşünmekten yakın devlet adamları ile istişare ederek birçok gecesini uykusuz geçirdiği anlaşılmaktadır.

Emîn daha beş yaşında iken Hârûn tarafından veliaht tayin edildi. Küçük bir çocuğu veliaht tayin ettiği için de tenkitlere maruz kaldı. 'Neden Emîn?' sorusunun cevabı herhalde şu rivayette gizlidir: Esmâ'î'den nakledilen bir habere göre; Emîn ile Me'mûn daha çocukken Hârûn er-Reşîd onların birbirlerine düşmesinden endişe etmiş, Fazl b. Rebî'i¹⁶ çağırarak Me'mûn'u veliaht tayin

¹⁶ Adı Fazl b. Rebî' b. Yûnûs b. Muhammed b. Ebî Ferve, künyesi Ebu'l-Abbâs'tır. Hârûn er-Reşîd'in ve Muhammed el-Emîn'in hâcibi idi. Babası da Mansûr'un ve Mehdî'nin hâcipliğini yapmıştı. Bk.: el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/343

etmek istediğini belirtmiş ve bu konuda Fazl'a görüşünü sormuştu. Fazl'ın da konuyu yalnız konuşmak istediğini ifade etmesi üzerine baş başa yaptıkları istişare neticesinde, Hârûn sabah olunca önce Muhammed el-Emîn'e sonra da Abdullah el-Me'mûn'a biat etmeyi komutanları huzurunda gerçekleştirdi.¹⁷ Mes'ûdî yapılan bu anlaşmanın özetle şu şekilde olduğunu bildirmektedir: *"İkisinden kim ihanet ederse, anlaşma dışına çıkar; hangisi diğerine ihanet ederse, hilâfet kendisine ihanet edilenindir"*¹⁸

186/802 senesinde Hârûn er-Reşîd ve üç oğlu, birlikte haccetmek üzere Enbâr'dan ayrıldılar. Bu esnada, muhtemelen daha önce yapılan ahdin yenilenmesi ve bu ahde diğer kardeşleri Kasım'ın da ilave edilmesi amacıyla, Emîn'i tekrar veliaht tayin etti ve onu batı bölgesinin sonuna kadar Irak ve Şam'a atadı. Ondan sonra Me'mûn'u veliaht yaptı ve Hemedân'dan doğu bölgesinin sonuna kadar olan bölgeyi ona bağladı. Me'mûn'dan sonra Kasım'ı veliaht tayin etti ve ona Mu'temen lakabını verdi. Sonra Mekte'ye giderek aralarında yapılan ahde vefayı bildiren bir yazı yazılmasını ve bu yazının Kâbe'nin duvarına asılmasını sağladı. Taberistan'a vardıklarında, Emîn ile Me'mûn arasında ilk kıvılcım olacak olay olan, ordunun elindeki mallar ve silahların Me'mûn'a ait olduğuna dair orada bulunan devlet erkânının şahit tutulması olayı gerçekleştirildi.¹⁹

Hârûn er-Reşîd, Horasan'a geldiği zaman yanında bulunan komutanlarından Me'mûn'a olan biatlerini yeniletti. Yanındaki askerlerin Me'mûn'a bağlı olduğuna, malların, silahların ve diğer malzemelerin Me'mûn'a ait olduğuna dair yanındaki komutanları ve diğer insanları şahit tuttu.²⁰

Tûs²¹ şehrine geldiği zaman Hârûn er-Reşîd'in hastalığı arttı. Babasının hastalık haberi Muhammed el-Emîn'e ulaşınca Emîn, adamı Bekir b. el-

¹⁷ ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *İslâm Tarihi (el-Ahbârü't-Tivâl)*, trc.: Nusrettin Boleli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul, 2007, s. 421-422

¹⁸ el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin (346/957), *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kâhire, 1948, III/404

¹⁹ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrût, 1971, III/222

²⁰ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Beyrût, 1967, VIII/366

²¹ Horasan Bölgesinde Neysâbur yakınlarında bir şehirdir. Bk.: el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV/49 vd.

Mu'temir'i yanında Fazl b. Rebî'e, İsmâil b. Sabîh'a ve diğerlerine yazılmış gizli mektuplarla gönderdi. Mektuplarda eğer babası Hârûn'a bir şey olursa insanların Bağdat'a geri dönmesini ve askerin elindeki malzemeleri muhafaza etmesini emrediyordu. Hârûn, Bekir'in gelmesinden şüphelendi ise de bilgi alamadı ve hastalığından dolayı Tûs'ta vefat etti.²² Vefat ettiği gün 193/809 senesi Cemâziye'l-Evvel ayının ilk Pazar günü, yapılan ahitnameye uygun olarak Bağdat'ta, Hâşimîler'in ve komutanların önde gelenlerinden Emîn için biat alındı.²³ Fazl b. Rebî' de Emîn'in gönderdiği mektupta emredildiği üzere askeri ve ellerindeki bütün malzeme, erzak ve teçhizatı Bağdat'a götürdü.²⁴ Emîn, bu olayın akabinde kardeşi Me'mûn'a da Bağdat'a gelmesini bildiren yazılar gönderdi. Me'mûn da kardeşine ailesini ve mallarını yanına göndermesini bildiren yazılar yazdı.²⁵ Olayın bu safhasında hem Emîn cephesinde hem de Me'mûn cephesinde aldıkları kararlarda ve yaptıkları icraatlarda etkili olan sebepleri, mücadelenin sebepleri başlığı altında değerlendireceğimiz için burada özetlemekle yetiniyoruz.

Bütün bu yazışmalardan sonra 194/809-810 senesinde Emîn kardeşi Kâsım'ı el-Cezîre ve Suğûr'dan azletti. Yerine bu bölgeye Huzeyme b. Hâzim'i atadı. Minberlerden oğlu Mûsâ adına hutbe okuttu ve ona en-Nâtık bi'l-Hak ismini verdi.²⁶ Ali b. İsa b. Mâhân'ın yetiştirdiği Mûsâ daha mümeyyiz olmayan, henüz konuşmayı dahi bilmeyen bir çocuktur.²⁷ Bu yüzden Nâtık (konuşan) ismi verilmiş olsa gerektir. Me'mûn'a da minberlerden dua etmeyi yasakladı. Hacıbilerinden Abdullah b. Muhammed'i er-Reşîd'in astırdığı ahitnameyi getirmek için görevlendirdi. Ahitnâmeler kendisine getirilince de onları parçaladı.²⁸ Me'mûn kendisinin azledildiğini anlaması üzerine Emîn'le yazışmaları kesti ve Emîn'in adını paraların üzerinden kaldırttı.²⁹ Artık bu

²² el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 273; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/219-220; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ (774/1372), *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, Beyrût, ts., IX/223

²³ el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292/905), *Târihu'l-Ya'kûbî*, Beyrût, 1960, II/433

²⁴ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 211

²⁵ Bk.: et-Taberî, *Târih*, VIII/377 vd.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/6-7

²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/224

²⁷ el-Mes'ûdî, *Mürûc*, III/405

²⁸ el-Ya'kûbî, *Târih*, II/436; el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 292

²⁹ et-Taberî, *Târih*, VIII/374-375; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/3-4

safhadan sonra fiilî mücadele başlamış, her iki kardeş de saflarını sıklaştırmaya ve savaş hazırlığı yapmaya başlamıştır.

2. Mücadelenin Sebepleri

İslâm Tarihi'nde Hârûn er-Reşîd dönemi gerçekten birçok iyi yönleriyle hatırlanan bir dönemdir. Bu yüzden de Hârûn er-Reşîd gerek kendi dönemi gerekse kendisinden sonraki dönemlerde çok sevilen ve örnek gösterilen bir halîfedir. Bu sebeple olsa gerek, onun oğulları arasında vukû bulan hadiseler Müslüman tarihçileri derinden etkilemiştir. Tamamına yakını eserlerinde Emîn ve Me'mûn arasındaki ihtilafı irdelemeye ve sebeplerini ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak burada şunu belirtmeliyiz ki, bu ihtilafın sebeplerini şüpheye mahal bırakmadan ortaya koymak gerçekten zor görünmektedir. Eserleri kaleme alan tarihçiler ister istemez duygusal davranmakta ya da yaşadıkları dönemin şartlarından etkilenmektedirler. Abdülaziz ed-Dûrî'nin ifadesiyle; *“kitaplarda gâlip olana yardım etme, onu üstün görme ve mağlup olanı da kötüleme meyli vardır.”*³⁰ Bu yüzden meseleyi araştırmak ve kesin bir sonuca varmak oldukça zor olmaktadır.

Bütün bunlara rağmen burada eldeki tarihî veriler kritiğe tabi tutularak özellikle çalışmanın konusunu teşkil eden Fazl b. Sehl'in Emîn-Me'mûn mücadelesinde oynadığı rol ve mücadeleye olan etkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1. Arap ve İranlı Unsurların İktidarı Ele Geçirme Çabaları

Emîn ile kardeşi Me'mûn arasındaki mücadele çağdaş tarihçiler tarafından Araplar ile İranlı unsurların iktidar mücadelesi olarak kabul edilmektedir.³¹ Bizi bu şekilde bir kabule zorlayan kuvvetli deliller bulunmaktadır. Bunların başında Abbâsî ihtilâlinin gerçekleşmesinde yardımcı olan unsurlar gelmektedir.

³⁰ ed-Dûrî, Abdülaziz, *el-Asrû'l-Abbâsîyyu'l-Evvel (Dirâsetün fî Târihi's-Siyâsî ve'l-İdârî ve'l-Mâlî)*, Beyrût, 1997, s. 142 vd.

³¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, der.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986, III/171; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm (es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sakaî ve'l-İctimâ'î)*, Mısır, 1964, II/89 ve 175; Bozkurt, Nahide “Me'mûn”, *DİA*, XXIX/101-104, İstanbul, 1997, XXIX/101; Yıldız, Hakkı Dursun, “Emîn” *DİA*, İstanbul, 1995, XI/113; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet Ve Türkler*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1980, s. 62-63; Işıltan, Fikret, “Me'mûn”, *İA*, İstanbul, 1957, VII/693.

Abbâsî ihtilalinin gerçekleşmesinde yardımcı olan unsurlar arasında şüphesiz İranlıların büyük bir yeri vardır. Emevîler'in uyguladığı politikalara bir tepki olarak Abbâsî ihtilâlini desteklediler ve birçok tarihçinin vurguladığı üzere Abbâsî hâkimiyetinin sağlanmasından sonra bu iktidarı kendi siyasetlerini hâkim kılmak ya da kendi devletlerini kurmak amacıyla kullandılar. Konuyla ilgili olarak Hasan İbrahim Hasan şunları söylemektedir:

*“İslâm devletinin idaresi Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler devri süresince yalnızca Arapların elinde kaldı. İslâm'ı kabul eden diğer unsurların idarede herhangi bir rolü yoktu. İranlıların ve özellikle Horasanlıların desteği ile iktidarı Abbâsîlerin eline geçiren Abbâsî isyanı sonunda İranlılar için yönetimi ve idareyi ele geçirme fırsatı doğdu. Abbâsîlerin İranlılara karşı duydukları yakın ilgi, mülkî ve askerî görevlerde onları tercih de buna yardımcı olmuştur.”*³²

Abbâsî devletinin ilk dönemlerinde İran nüfuzunun en çok hissedildiği zamanların başında Bermekî ailesinin iktidarda olduğu dönem gelmektedir diyebiliriz. Hârûn er-Reşîd gibi adaletiyle ve yönetimiyle meşhur bir halîfenin arkasında neredeyse tamamen Bermekî ailesi bulunmaktadır. Onun bütün işlerinde başrolde bulunmaktaydılar. Dolayısıyla onların yönetimde bulunmaları, bir anlamda İran nüfuzunun Abbâsî iktidarını elinde bulundurması anlamına gelmekteydi. Nitekim Hakkı Dursun Yıldız, şu tespitlere yer vermektedir:

*“Bermekîler İran asıllı idiler. Arapçı bir siyaset takip eden Emevîler'e karşı hazırlanan ve başarıyla sonuçlanan Abbâsî ihtilalinde İranlı unsurların rolü çok büyüktür. İhtilalden sonra bir süre devletin çeşitli kademelerinde İranlı unsurun nüfuzu açıkça hissediliyordu. Halîfe Mansûr bu nüfûzu kırmak için Ebû Müslim'i öldürttüysen de istediği hedefe ulaşamadı. Bir süre Mansûr'un kâtipliğini yapan Hâlid b. Bermek, devlet idaresinde İranlı unsurun varlığının devam ettiğini göstermektedir.”*³³ Sebebinin ne olduğu hâlâ tartışılan ve döneminin tarihçilerini bile şoke eden Bermekîler'in bertaraf edilmesi olayı ancak bu Arap-İran mücadelesi çerçevesinde anlam kazanmaktadır.

³² Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, II/88

³³ Yıldız, Hakkı Dursun, “Bermekîler”, *DİA*, V/519

Yine Yıldız, şöyle demektedir: “*Abbâsî Halîfeliği’nin kurulmasıyla başlayıp Ebû Müslim’in öldürülmesi ve Bermekîler’in bertaraf edilmesiyle kesintiye uğramış olan gayr-ı Arap unsurların üstünlük mücadelesi Emîn’in iktidarında yeniden canlandı. Bunlar İran zihniyetini temsil eden Me’mûn etrafında toplanarak Emîn’in başında bulunduğu Arapçı zihniyete karşı bir defa daha iktidar mücadelesinde giriyordu. Halîfenin anne ve babadan asil olması Arapların asabiyet duygusunu okşuyordu. Emîn’in halife oluşunda başrolü oynayan Fazl b. Rebî’ İranlı unsurlara karşı yürütülen siyasi mücadelede Arapçı zihniyetin önde gelen temsilcisiydi.... İki kardeş arasındaki iktidar mücadelesi aslında Emîn ve Me’mûn üzerinde etkili olan Fazl b. Rebî’ ve Fazl b. Sehl’in temsil ettikleri Arap ve İranlı unsurların mücadelesi olarak gelişmiştir.*”³⁴

Konuyu değerlendirenlerden Hasan Kurt da, Emîn-Me’mûn mücadelesinin Arap-Mevâlî kamplaşmasının sonucu olduğu kanaatini dile getirmekte ve şöyle demektedir:

“*Emîn ile Me’mûn arasındaki mücadele sıradan bir olay değildi. Arka planında İranlılardan ve Türklerden meydana gelen mevâlî ile Arapların iktidar mücadelesi bulunmaktaydı. Çünkü Halife Hârûn Reşîd annesi Arap olan Emîn’i Irak ve Suriye’de, annesi Horasanlı bir câriye olan Me’mûn’u ise Horasan’da görevlendirmişti. Bu nedenle bölge halkları, başlarında bulunan yöneticilerini etnik bakımdan da kendilerine yakın hissetmekte ve bundan mutluluk duymaktaydı.*”³⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Emîn ile Me’mûn arasında meydana gelen iktidar mücadelesi, arka planda, Arap unsurlar ile mevâlî arasında iktidarı ele geçirme mücadelesi olarak gerçekleşmiştir.

2.2. Hârûn er-Reşîd’in Hatası

Hârûn er-Reşîd’in daha hayatta iken oğullarını sırasıyla veliaht tayin etmesi, veliaht seçiminde ve sıralamasında dikkate aldığı hususlar, kendince aralarında

³⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, “Emîn”, *DİA*, XI/113

³⁵ Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, 2002, s. 21

doğabilecek herhangi bir ihtilafı önlemek amacıyla ahitname yazarak Kâbe'ye asması, bazı tarihçiler tarafından bir hata olarak değerlendirilmektedir.

Hârûn er-Reşîd'e en sert eleştiriyi Muhammed el-Hudarî Bek yapmaktadır. O, Halife Hârûn'un yaptığı hataları şöyle sıralamaktadır:

“Reşîd, veliahd tayin etmekle birçok hata etti. Birincisi: O önce Muhammed el-Emîn'i ve ondan yaşça daha büyük olan Me'mûn'u veliaht yaptı ki, Emîn'in üstünlük olarak sadece Zübeyde'nin oğlu olması vardı. Bu da akıllılar nezdinde tercih sebebi değil, ancak hevasının tesirinde kalmış zayıfların nezdinde tercih sebebidir. İkincisi: O, bu hatayı hissettiği zaman telâfi etmek istedi ve Emîn'den sonra Me'mûn'u veliaht tayin etmekle durum daha da kötüleşti. Onu veliaht atamakla kalmadı, Rey ve Horasan bölgesinde Me'mûn'u kardeşi Emîn'den tamamen müstakil hale getiren imtiyazlar verdi. Bilinen bir şeydir ki, ne kadar imtiyaz artarsa o kadar problemler ve fesat sebepleri artar. Emîn ve Me'mûn birbiriyle çekişen iki kardeş olarak biri hilâfet gücünü tamamen elde etmeye yöneliyor, ikincisi imtiyazlarını tam olarak almaya yöneliyor. Her ikisinin de istediği gibi tasarrufta bulunduğu ordusu var. Dolayısıyla her ikisinin de saf kalacağı zannedilemezdi. Ne zaman Reşîd'in vefatı yaklaştı, daha hayatta iken mütefekkirler bunu anladı. Üçüncüsü: O, ikisine veliahtlığı vermekle kalmadı; onlara ek olarak üçüncü bir kardeşi de ilave etti ve ona Cezire ve Ermeniye'de, Me'mûn'a Horasan'da verdiği gibi, imtiyazlar verdi. Bu da Emîn'i ahdi bozmaya zorladı. Çünkü o düşündü ve gördü ki; kendisi iki kanadı budanmış, İslâm coğrafyasının çoğunda yardım ve asker olarak güçsüz bırakılmış.”³⁶ demektedir.

Halife Hârûn'u yaptığı veliaht tayininden dolayı eleştiriye tabi tutanlardan birisi de Mahmud Şâkir'dir. O, şöyle demektedir:

“Küçük bir çocuğu veliaht seçmekle Halife Hârûn er-Reşîd tenkitlere hedef oldu. Fakat öyle görünüyor ki, gözünde hatırı pek sayılır bulunan eşi Zübeyde sultanın baskısıyla bu kararı aldı. Zira Zübeyde Sultan, Reşîd'in hem amcasının kızı

³⁶ el-Hudarî Bek, Muhammed, *Muhâdarât Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsiyye)*, Mısır, 1970, s. 171; Hârûn er-Reşîd, burada ifade edildiği gibi devlet idaresindeki valilere, örneğin Afrika'daki Ağlebî valilere verdiği neredeyse sınırsız derecedeki otonomi yüzünden Abbâsî Devleti'nin dağılmasına ilk sebep olan kişi olarak da suçlanmıştır. Bk.: Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, Trc.: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s. 123

hem de zeki ve akıllıydı. Ayrıca Abbâsî ailesinden idi ki, bu suretle aile bireyleri bu çocuğu hem anne hem de baba tarafından Abbâsî olmakla kendilerine daha yakın görüyorlardı. Ayrıca Reşîd'e belki bir şeyler olur da büyük biraderi taht konusunda siyasi rekabete girer korkusuyla tez elden bu bey'ate başvuruldu. Fakat çocuklar henüz küçük yaşta oldukları için onları veliaht tayin etmiş olmak sorun oluyordu. Fakat Reşîd 182'de oğlu Me'mûn'u da ve birinci veliaht Emîn için ikinci veliaht seçti. Sonra diğer oğlu Kâsım'ı da Me'mûn için üçüncü veliaht olarak tayin etti ve ona el-Mu'temen unvanını verdi."³⁷

Tarihçiler tarafından veliaht tayin etmede etkili olduğu ifade edilen, Hârûn er-Reşîd ile hanımı Zübeyde arasında geçen diyalogu el-Mes'ûdî şöyle aktarmaktadır:

"Ümmü Ca'fer er-Reşîd'in yanına girdi ve şöyle dedi: 'Oğlun Muhammed'e acımadın. Öyle ki, onu Irak'a atadın ve onu askersiz ve komutansız bıraktın. Bunları da onun yerine Abdullah'a verdin.' Bunun üzerine er-Reşîd ona dedi ki: 'İşleri ayırt etmekten ve insanları test etmekten sen ne anlarsın. Ben oğlunu barışa görevlendirdim, Abdullah'ı ise savaşa. Harp sahibi barış yanlısından daha çok adama ihtiyaç duyar. Bununla beraber, ben Abdullah'a oğlundan bir zarar gelmesinden korkuyorum. Eğer biat edilirse, Abdullah'tan oğluna bir zarar gelmesinden değil.'"³⁸

Devlet başkanının kim olacağı, seçilecek ya da atanacak kişide hangi vasıfların aranacağı gibi birçok mesele aslında sadece Hârûn er-Reşîd dönemine has bir sorun olarak karşımıza çıkmamaktadır. Bu konu Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından hemen sonraları dahi tartışılmaya başlanmıştı. Ondan sonraki her dönemde de herkesçe malum olduğu üzere daha sert bir biçimde iktidar kavgaları yaşandı. Son olarak Emevîler iktidarı babadan oğula geçen bir sisteme oturtular. Abbâsîler bu konuda ciddi bir değişiklik meydana getirmediler. Konu hakkında Philip K. Hitti şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

"Emevî halifeleri tarafından sakat bir anlayışla müesseseleştirilip yerleştirilen Hilâfete tevarüs yahut veliaht tayini prensibi, bütün Abbâsî idaresi boyunca

³⁷ Şâkir, Mahmûd, *et-Târîhu'l-İslâmî (ed-Devletü'l-Abbâsîyye)*, V/181

³⁸ el-Mes'ûdî, *Mürûc*, III/363

doğurduğu aynı meşum sonuçlarla birlikte benimsenip devam ettirilmiştir. İş başında bulunan halife en çok sevdiği veya daha yetkili ve kabiliyetli gördüğü oğullarından birini yahut en iyi yetişmiş ve en yüksek vasıfla yüklü bulduğu kendi akrabalarından birini ölümünden sonra kendi yerini almak üzere (veliaht olarak) gösterip tayin ediyordu.”³⁹

Yine Hitti şöyle demektedir: “*Arabistan’a has cemiyet hayatının temel yapısını teşkil eden basık ve sade bir kabile sistemi, kendi iktidarlarını yabancı halk unsurlarına dayandıran Abbâsiler zamanında tamamen çöktü, parçalandı. Zevcelerinin yani dünyaya gelecek çocuklarının analarının seçimi gibi hususlarda halifeler bile Arap kanına değer vermediler. Abbâsî hanedanı içinde sadece üç halife vardır ki, bunlar hür analardan dünyaya gelmişlerdi: Ebû’l-Abbâs, el-Mehdî ve el-Emîn; bunlardan sonuncusu ana babasının peygamber soyundan gelmesi gibi pek ayırıcı bir özelliğe sahiptir.”⁴⁰*

Hârûn er-Reşîd ve halifeliği ile ilgili değerlendirmelerde bulunan İhsan Süreyya Sırma da, Halife Hârûn’un Abbâsî döneminin en muttakî, en zâhid ve en âlim olan sultanlarından birisi olmasına rağmen; yine bir “sultan” olması münasebetiyle önceki sultanlar gibi veliahtlık müessesesini devam ettirdiğini ifade etmektedir.⁴¹ Dolayısıyla burada kanaatimize göre sadece Hârûn er-Reşîd’in bir hatasından değil; belki kendisinden önceki devlet yapısından miras kalan bir çarpık sistemden bahsetmek daha doğru olacaktır.

2.3. Fazl b. Rebî’in Rolü

Emîn ve kardeşi Me’mûn arasındaki iktidar mücadelesinde aktif olarak rol oynayan şahsiyetlerin başında Hârûn er-Reşîd döneminde hâcplik yapmış, babası Rebî’ b. Yûnus gibi Abbâsî devlet idaresinde önemli görevlerde bulunmuş olan Fazl b. Rebî’dir.⁴²

Gerek klâsik İslâm tarihçileri gerekse çağdaş tarihçiler, az sonra görüleceği üzere, Emîn ve Me’mûn arasında meydana gelen iktidar mücadelesini

³⁹ Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc.: Salih Tuğ, İstanbul, 1995, II/ 488

⁴⁰ Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II/511

⁴¹ Sırma, İhsan Süreyya, *Abbâsiler Dönemi*, 6. Baskı, İstanbul, 1997, s. 65

⁴² el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/343; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/205 vd.; Ziriklî, *el-A’lâm*, V/353

değerlendirirken Fazl b. Rebî'in üzerinde önemle durmaktadırlar. Buna göre Emîn'in kardeşine verdiği sözü bozmasına sebep olan kişi Fazl b. Rebî'dir.

Hârûn er-Reşîd halife olup Bermekîler'i vezir tayin ettiği zaman Fazl onlara karşı bir kıskançlık ve haset beslemekte, onlara benzemeye ve muhalefet etmeye çalışmaktadır. Hârûn'un meclislerinde fırsat buldukça Bermekîler'i kötölemekte ve küçük düşürmeye çalışmaktadır. Sonunda da Bermekîler, Fazl'ın ve kâtib İsmâil b. Sabîh'in çabalarının da etkisiyle ortadan kaldırılmıştır.⁴³ Hakkı Dursun Yıldız da aynı kanaati ifade eden şu bilgilere yer vermektedir:

*“Araplar Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle devlet idaresine hâkim olan gayr-ı Arap unsura karşı yavaş yavaş harekete geçtiler. Böylece Araplar ile Arap olmayanlar arasında iktidar mücadelesi başlamış oluyordu. Bermekîler'e karşı oluşan grubun başında bulunan Fazl b. Rebî' Halîfe Mansur devrinden itibaren onlara karşı cephe almış, babası Rebî' b. Yûnus'un itibarı sayesinde uzun vadede Halîfe Hârûn er-Reşîd'e kendisini kabul ettirmiştir. Fazl b. Rebî'in halife üzerindeki tesiri yavaş yavaş hissedilmeye başlandı. Özellikle hacib tayin edilmesinden sonra bu tesir çok daha artmıştır.”*⁴⁴

Konumuzun başında iktidar mücadelesinin başlama serüvenini ortaya koyarken belirttiğimiz gibi, Halîfe Hârûn Tûs'ta vefat ettiği zaman Fazl b. Rebî' askeri ve elindeki teçhizatı Bağdat'a geri götürmüştü. İşte bu olaydan dolayı birçok klasik ve çağdaş İslâm tarihçisi tarafından Emîn ve Me'mûn mücadelesinin sebepleri irdelenirken, Fazl b. Rebî'in iki kardeş arasında yapılan ahdi bozduğu, bu sebeple iktidar kavgasının birinci müsebbibi olduğu vurgulanmaktadır. Bu iddiaya göre Emîn kardeşi Me'mûn'u azletme taraftarı değildi. Ayrıca Fazl b. Rebî'in, eğer Me'mûn hilâfete geçerse, er-Reşîd'in yanındaki orduyu Bağdat'a götürmesinden dolayı kendisini sorumlu tutacağını ve cezalandıracağını düşündüğü için Me'mûn'un azlini ve Emîn'in oğlu Mûsâ'ya biat edilmesini Emîn'e güzel gösterdiğini ifade etmektedirler.⁴⁵

⁴³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/205; Ziriklî, *el-A'lâm*, V/353

⁴⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, “Bermekîler”, *DİA*, V/519

⁴⁵ et-Taberî, *Târih*, VIII/374 vd.; el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 290 vd.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/3-4; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem (630/1233), *el-Kâmil fi't-*

Meseleyi derinlemesine değerlendirenlerden biri olan Muhammed el-Hudârî Bek, Hârûn er-Reşîd'in devlet yönetimindeki hatalarını sayarken daha önce yer verdiğimiz üç sebebe ilaveten dördüncü sebep olarak Fazl b. Rebî'i göstermekte ve şu kanaati dile getirmektedir: *"Dördüncüsü: Bermekîler'in ve Hürremîler'in kabiliyet ve yeteneklerinden dolayı öldürülmesiyle yönetiminin bozulmasına sevk eden Fazl b. Rebî'e aldanması. Adamın niyetinin kötülüğü ortaya çıkmadı ve ona yardım etmeye devam etti. Tâ ki, Emîn zamanında ilk sîretine döndü. Nitekim onu kardeşine karşı kinle dolduran kişi odur. Çünkü O, Me'mûn hilâfete geçerse er-Reşîd'le yaptığı ahdi bozmasından dolayı ve er-Reşîd Me'mûn'a söz verdiği halde er-Reşîd'in yanındaki orduyu Bağdat'a götürmesinden dolayı kendisini sorumlu tutacağını zannediyordu. Düzenin bozulması için hile yapıyordu ki, sonunda bu üzücü olaylar meydana geldi. Emîn'in işi zorlaşınca ona bir faydası olmadı. Bilakis kendisi gizlendi. [Bu yaptığıyla] Şeytan'a benzemekteydi. Nitekim Şeytan da, insana 'kâfir ol' demişti, insan kâfir olunca da ona; 'senden beriyim, ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım' demiştir."*⁴⁶

Görüldüğü üzere gerek klâsik İslâm tarihçileri, gerekse çağdaş tarihçilerimiz Emîn'in kardeşine ihanet etme sebebi olarak veziri Fazl b. Rebî'in onu kışkırtması ve azletme konusunda onu teşvik etmesini gösterirler. Aksi halde Emîn'in yapılan ahdi bozmayacağını ifade ederler. Ancak Abdülaziz ed-Dûrî'nin de ifade ettiği gibi⁴⁷ burada şu hususun dikkatlerden kaçırılmaması gereklidir: Kaynaklarımızda Emîn'in de Fazl b. Rebî'in orduyu Bağdat'a getirmeden evvel vezirine ve diğer komutanlarına gizli mektuplar gönderdiği rivayet edilmektedir. Dolayısıyla Fazl b. Rebî'in tek başına ahdi bozma kararını aldığı ve uyguladığını söylemek, bütün işlerin sorumluluğunu ve suçu ona yüklemek tarihi gerçeklere uygun olmayacaktır. Elbette Emîn isteseydi, veziri benzer telkinlerde bulunsa bile, engel olabilirdi. Demek ki, Emîn de aslında kardeşini azle meyilli durumdaydı. Bunun en bariz kanıtı, adamı

Tarih, Beyrût, 1965, VI/227; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/207; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 213; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/224; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III/231-232; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî (1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, Beyrût, ts., I/351; es-Suyûtî, Celâllüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Mısır, 1952, s. 297; el-Hudârî Bek, *Muhâdarât*, s. 171; ed-Dûrî, *el-Asrul-Abbâsîyyu'l-Evvel*, s. 146

⁴⁶ el-Hudârî Bek, *Muhâdarât*, s. 171

⁴⁷ ed-Dûrî, *el-Asrul-Abbâsîyyu'l-Evvel*, s. 146-147

Bekir b. Mu'temir'i Reşîd'in Me'mûn'a söz verdiği asker ve teçhizatların Bağdat'a getirilmesini emreden gizli mektuplarla göndermesidir.

3. Fazl b. Sehl'in Mücadeleye Etkisi

3.1. Fazl b. Sehl'in Mücadele İle İlgili Düşünce ve Görüşleri

Emîn cephesinde mücadelenin başlamadan evvelki manzarası buraya kadar yazılanlardan anlaşılmaktadır. Şimdi ise Me'mûn cephesindeki gelişmeler ve olaylarda Fazl b. Sehl'in etkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Taberî'de yer alan bir habere göre Me'mûn cephesinde de daha Hârûn er-Reşîd ölmeden önce muhtemel bir mücadele için ön hazırlık çalışmaları yapılmaktadır. Bizzat Fazl b. Sehl'in ağzından şu rivayet aktarılmaktadır: *"el-Hasan el-Hâcib, Fazl b. Sehl'in şöyle haber verdiğini anlattı: Reşîd'i Horasan halkının önde gelenleri karşıladı. İçlerinde Hüseyin b. Mus'ab da vardı. Fazl Dedi ki: Hüseyin beni karşıladı ve bana dedi ki: Reşîd bu iki gün içerisinde ölür. Muhammed'in işi zor. İş seninkindir. Elini uzat." Böylece Fazl elini uzattı ve hilâfet için Me'mûn'a biat aldı. Fazl dedi ki: Günler sonra Hüseyin bana yine geldi ve yanında Halîl b. Hişâm vardı. Hüseyin dedi ki: 'Bu kardeşimin oğludur. O sana güveniyor, biatini al.'"*⁴⁸ Anlaşılan o ki, her iki taraf da Hârûn er-Reşîd'in ölümü halinde güçsüz bir vaziyette yakalanmamak için devlet idaresindeki taraftarlarının söz ve güvenlerini almaya çalışmaktadır. Aslında bu haberler iki kardeş arasındaki mücadelenin Hârûn er-Reşîd'in uzun zaman öncesinden korktuğu gibi önceden beklendiğini göstermektedir.

Fazl b. Rebî', Hârûn er-Reşîd'in vefatından sonra Tûs'ta bulunan asker ve malzemeleri Emîn'in mektubunda emrettiği üzere alelacele Bağdat'a götürmek üzere yola çıktı. Me'mûn durumu haber alınca telaş içerisinde, ne yapacağını bilmez bir halde komutanlardan yanında kalan Abdullah b. Mâlik, Yahyâ b. Mu'âz, Şebîb b. Humeyd b. Kahtaba, Hârûn'un hâcibi A'lâ, Şurta teşkilatının komutanı el-Abbâs b. el-Müseyyeb b. Zübeyr, Hârûn'un kâtibi Eyyûb b. Ebî Semîr, Abdurrahmân b. Abdülmelik b. Sâlih ve en kıymetli adamı Zü'r-Riyâseteyn Fazl b. Sehl ile durumu istişare etti. Komutanlar iki bin süvâri ile gidenleri yakalamayı ve onları geri çevirmeyi kararlaştırdılar. Bunun

⁴⁸ et-Taberî, *Târîh*, VIII/370

üzerine Fazl b. Sehl Me'mûn'la yalnız kalarak ona şunları söyledi: *“Bunların sana söylediklerini yaparsan kendini kardeşine hediye etmiş olursun. Ancak doğru olan görüş; mektup yazman, onlara biati hatırlatman, vefa isteyen ve ihanetten ve onun dünya ve ahretteki sonuçlarından sakındıran elçi göndermendir.”*⁴⁹ Me'mûn basiretli veziri Fazl'ın bu görüşünü kabul etti ve Sehl b. Sa'îd ile birlikte Hâdî'nin mevlası Nevfel'i mektupla birlikte gönderdi. İkisi Fazl b. Rebî'i ve orduyu Neysâbur'da yakaladı. Ancak elçilere teveccüh gösterilmedi ve huzura çıkmalarına bile izin verilmedi.⁵⁰

İki elçi durumu Me'mûn'a haber verdikleri zaman Fazl b. Sehl Me'mûn'a şöyle dedi: *“Bunlar kurtulduğun düşmanlardır. Senden uzaklaştılar. Ancak onların homurtularını sana söyleyeyim: Bu devlet Ebû Ca'fer günlerinde daha izzetli olmadı. Sonra Ebû Müslim'in kanını talep eden Mukanna' ona isyan etti. İsyanından dolayı ordu zayıfladı. Ondan sonra Yûsuf el-Berm isyan etti ve o kâfirdi. Böylece üzerine kıyamet koptu. Ondan sonra Üstâz Sîs küfre çağırarak isyan etti. Bunun üzerine Mehdî Rey'den onun üzerine Neysâbur'a yürüdü. Bu dündü. Râfî' b. el-Leys'in azli ulaştığı zaman insanları nasıl gördün? Me'mûn dedi ki: Çok üzüldüler. Fazl dedi ki: Peki sana nasıl olur ve sen dayılarının yanında kalıyorken ve biatin onların boyunlarındaiken? Bağdat halkının üzüntüsü nasıl olacak? Biraz sabret. Ben hilâfeti sana bağlayacağım. Bunun üzerine Me'mûn ona dedi ki: Tamam. Vallahi sana minnettar olacağım”*⁵¹

Emîn kardeşinin kendisine muhalefet ettiğini anlamadan önce ona bir mektup yazdı. Ondan Horasan'ın kasabalarından çekilmesini, kendisi tarafından oralara amiller gönderileceğın bildiriyor ve Me'mûn'un haberini yazması için bir adam göndermesini istiyordu. Bu yazı Me'mûn'a ulaşınca zoruna gitti ve kızdı. Fazl b. Sehl'e ve Hasan'a elçi göndererek istişare etti. Fazl dedi ki: *“İş tehlikeli! Sana taraftarından ve aileden bir çevre gerekli. İstişarede anlam yakınlığı vardır. Onlarsız işin sonucunda vahşet vardır, gerçekleşmesi de güvensizliktir. Emîrin görüşü bu yöndedir.”*⁵²

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/223; İbn Haldûn, *Târîh*, III/230 vd.

⁵⁰ et-Taberî, *Târîh*, VIII/370 vd.; el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 277-278; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/206-207

⁵¹ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 277-278; Ayrıca bk.: et-Taberî, *Târîh*, VIII/371-372; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/224

⁵² et-Taberî, *Târîh*, VIII/377; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/5

el-Cahşiyârî Me'mûn'un komutanlarıyla olan istişaresini ve onların Emîn'in istekleri karşısındaki tavrını ortaya koyan şu rivayeti aktarmaktadır: *"Muhammed el-Emîn'in işi sağlamlaştığı ve Fazl b. Rebî", içindekilerle birlikte orduyu, ona getirerek ele geçirdiği zaman Me'mûn'a Horasan'daki bazı bölgeleri kendisine vermesini isteyen ve haberlerini ona yazması için kendi tarafından mektup işini üstlenecek birisini göndermesini emreden bir mektup yazdı. Bu, Me'mûn'un zoruna gitti. Fazl b. Sehl'i çağırdı ve onunla istişare etti. Fazl da ona dedi ki: 'Muhakkak senin taraftarlarından ve yöneticilerinden bir çevren var. Onlarla istişare etmende onlara bir dostluk vardır, onlarsız işe başlamanın soğukluk var, onlara güvensizliğin ortaya çıkması var. Dolayısıyla onlarla istişare et'. Sonra onları getirtti ve hep birlikte sorduğu şeye cevap vererek ona görüş bildirdiler. Hasan b. Sehl dedi ki: Muhammed'in hakkı olmayan bir şeyi istemeye yeltendiğini biliyor musunuz? Dediler ki: 'Evet, onu menetmenin zararından korktuğumuz için buna katlanıyoruz'. Hasan dedi ki: 'Bunu vermesinden sonra devam etmeyeceğine, başka şeyleri talep etmeye yeltenmeyeceğine emin misiniz? Dediler ki: 'Hayır. Ancak biz barış istiyoruz'. Hasan dedi ki: 'Eğer başka bir meseleye kalkışırsa ona verdiğimiz şeyle zayıf düşmeyi hızlandırmış olmaz mıyız?' Fazl b. Sehl bu görüşte Hasan'a katıldı, sonra uzun bir konuşma yaparak dedi ki: 'Yardımanın azı çoğu olmaz, ölüm yarası haksızlık yarısından yeğdir.' Me'mûn da dedi ki: 'Yumuşaklığı sevmeyi tercih etmekten dolayı dünya ve ahiret işinden kötüye giden gitti'. Ve Emîn'i bundan alıkoyan ve engelleyen bir mektup yazdı."*⁵³

ed-Dîneverî'nin haber verdiği göre Me'mûn kardeşinin mektubunu alınca Fazl'a görüşünü sordu. O da sabaha kadar mühlet istedi. Geceleyin yıldızlara baktı ve sabahleyin kendisinin halîfe olacağını bildirdi. Bunun üzerine Me'mûn da kardeşinin isteğini reddetti.⁵⁴

Emîn'in mektuplarına mukabil olarak Me'mûn da Emîn'den Bağdat'taki ailesini ve mallarını kendisinin yanına, Horasan'a göndermesini istedi. Mektubu göndereceği esnada Fazl b. Sehl'e görüşünü sorarak şöyle dedi: *"Oğlum, ailem ve Reşîd'in bana ayırdığı –ki 100 milyondur- malım Muhammed'in yanında ve ben ona muhtacım. Ne dersin? Zü'r-Riyâseteyn dedi ki: Malına ve ailene ihtiyacın var. Bu yüzden seni*

⁵³ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 289-290

⁵⁴ ed-Dîneverî, *İslâm Tarihi*, s. 427

bunlardan alıkoyarsa verdiği sözü bozmaya ve seni kendiyle savaşmaya zorlamaya karar verdi demektir. Bense ayrılık kapısını senin açmanı doğru bulmuyorum.”⁵⁵

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere Fazl, Me'mûn'un ahdi bozan taraf olmaması için azami gayret sarf etmektedir. Muhtemelen bu şekilde davranmasını sağlayarak Hârûn'un yapmış olduğu ahde sadık kalacaklarını düşündüğü Abbâsî idaresinin önde gelenlerinin kalplerini kazanmayı planlamaktadır. Ayrıca mücadele safhasında kendilerine karşı oluşturulabilecek gücü psikolojik olarak zayıflatmış olacaktı. Çünkü yapılan ahde göre, Hilâfet, kendisine ihanet edilenin olacaktı ve buna şahitlik yapanlar da onu destekleyeceklerdi.

Yine Fazl b. Sehl Me'mûn'un Emîn'e boyun eğmemesi için ona şu tavsiyeleri yapmaktaydı: *“İhanetin cezası ağır, azgınlığın sonucu güvensizliktir. Belki yenilen yenen olarak dönebilir. Başarı azlık ve çoklukla elde edilmez. Ölüm zilletten ve adaletsizlikten iyidir. Kardeşine bedenden ayrılmış baş gibi komutanlarından ve ordundan ayrı olarak gitmeni doğru bulmuyorum. Yoksa onun yanında, onun halkından biri gibi olursun. Herhangi bir savaşta sorumluluk olarak sınanmadan sana hükmü geçer. Çiğûyeh ve Hakan'a yaz. O ikisini beldelerine tayin et. Kâbil Melikine birtakım Horasan hediyeleriyle birlikte elçi gönder. Ona vaatle bulun, arazisinden vergi alma. Sonra taraftarlarını topla, ordunu birleştir. Atı ata, adamı adama ver. Ya kazanırsın, yoksa Hâkân'a sığınırsın'. Bunun üzerine Me'mûn onun haklılığını anladı ve işaret ettiği şeyi yaptı. Bu âsî hükümdarlar, onun teklifini kabul etti. Ordusunu birleştirdi ve onları yanında bir araya getirdi, topladı.*”⁵⁶

3.2. Fazl b. Sehl'in Mücadele Görevini Üstlenmesi

Görüldüğü üzere kaynaklarımız bize Me'mûn'un danışmanları ile yaptığı istişareleri bütün detaylarıyla aktarmaktadır. Me'mûn'un yaşanan gelişmelerden oldukça kaygılı ve ne yapacağını bilmez bir durumda olduğunu bu istişarelerdeki tutumundan anlıyoruz. Birçok defa diğer danışmanlarının tavsiyelerini yapmaya azmettiği esnada veziri Fazl b. Sehl'in son anda ileri sürdüğü düşünceleri benimsediğini anlıyoruz. Kardeşi Emîn'e karşı mücadele kararının alınmasında da etkili olan kişilerin

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/6-7

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/232 vd.

başında Fazl b. Sehl'in geldiğini söyleyebiliriz.⁵⁷ İbn Tiktaka bunu şöyle ifade etmektedir:

*“İkisi arasında karşılıklı elçiler geldi gitti. Sonunda, Me'mûn [kardeşine] boyun eğdi ve kendisinin azledilmesini ve Mûsâ b. el-Emîn'e biat alınmasını kabul etmeye azmetti. Sonra veziri Fazl b. Sehl onunla başbaşa kalınca kardeşine boyun eğmemesi için onu cesaretlendirdi ve hilâfeti ona yakıştırdı. Böylece Me'mûn vazgeçti. Fazl b. Sehl, Me'mûn'un [halifeliği elde etmesi] işine destek verdi.”*⁵⁸

Taberî'de yer alan ve Fazl b. Sehl'in ağzından aktarılan şu haber de bize Fazl'ın sürekli olarak Me'mûn'u iknaya ve onu cesaretlendirmeye çalıştığını göstermektedir:

*“Zü'r-Riyâseteyn dedi ki: 'Herseme'yi göndermiştik, takviye silah topladık, o gün gitti, onu Me'mûn uğurladı. Me'mûn'a dedim ki: Hilâfet sana teslim edilinceye kadar sakın bırakma! Sana vacip oldu. Biz iki kardeşin arası düzelir denildiğine inanmıyoruz. Hilâfet sana teslim edilince geri dönemezsin de. Sonra ben, Herseme ve el-Hasan b. Sehl başkanlık ettik ve hilâfeti ona teslim ettik.’”*⁵⁹

Bir önceki bölümde Me'mûn'u Fazl b. Rebî'in ordusu Bağdat'a götürmesi ve Emîn'in Me'mûn'a Bağdat'a gelmesini isteyen mektubunu alması sonrasında Horasan'da kalmaya ikna eden kişinin Fazl b. Sehl olduğunu ifade etmiştik. Dolayısıyla bundan sonraki süreç de yön veren kişi ister istemez Fazl b. Sehl olmuştur. Aslında işin başında Fazl Horasan'ın ileri gelenlerinden birine hilâfeti Me'mûn'a verme işini vermeyi düşündü ve kendisini ikinci plana atmaya çalıştı. Ancak böyle tehlikeli bir işe girmeye kimsenin tek başına cesaret edemediği anlaşılmaktadır. İş üstlenme olayının kendisine nasıl kaldığını Fazl şöyle anlatmaktadır:

“Me'mûn Horasan'da kalmaya karar verince Fazl b. Sehl ona dedi ki: 'Bu Abdullah b. Mâlik ve Yahyâ b. Mu'âz ve diğerleri gibi reisler sana benden daha faydalı olurlar. Zira yönetimleriyle ve sahip oldukları savaş gücüyle ünlenmiş ve öne çıkmışlardır. Dolayısıyla beni bırak, sana hizmet edeyim ki muhabbetini kazanayım, işin zahirini onlara ver.’ Me'mûn da ona düşündüğünü yap dedi. Bunun üzerine Fazl b.

⁵⁷Bk.: el-Kervî, İbrahim Süleyman, *Nizâmü'l-Vizâra fi'l-Asri'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, İskenderiyye, 1989, s. 171

⁵⁸ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 213

⁵⁹ et-Taberî, *Târîh*, VIII/394 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/224 vd.

Sehl onlarla evlerinde görüştü ve onlara biati ve vefa göstermelerini hatırlattı. Fazl dedi ki: ‘Sanki ben onlara yenmesi helal olmayan bir tabakta leş getiriyordum ki, bazıları beni kovuyordu. Bazıları da Emîru’l-Mü’minîn ile kardeşi arasına kim girer diyordu’. Sonra Me’mûn durumu anladı ve Fazl’a; ‘Sen kendin bu işi yap!’ dedi. ”⁶⁰

Böylece Me’mûn’un kardeşi Emîn’e karşı başlattığı iktidar mücadelesinde izlenecek siyaset ve alınacak her türlü tedbir, Fazl’ın uhdesine bırakılmış oluyordu. Fazl mücadelenin yönetim görevini üstlendiği zaman Me’mûn’dan kendisi için bir teminat yazısı yazmasını istedi. el-Cahşiyârî’nin eserinde yer verdiğine göre Me’mûn’un Fazl için yazdığı ahitname şu şekildedir:

“Allah için kendime, eğer müminlerin işlerini benim gözetimime verirse ve halkının içinde Hilâfetini bana lütfederse, işlerinde onun kitabı ve Rasûlü Muhammed Sallallahu Aleyhi ve Sellem’in sünnetiyle amel etmeyi kendime şart koşuyorum. Kasıtlı olarak onun sınırlarının helal kıldığı ve farzlarının akıttığı dışında kan akıtmayacağım. Yaratılanların herhangi birinden kızgınlıkla ve Müslümanlara karşı haram olan hilelerle mal ve eşya elde etmeyeceğimi, herhangi bir hüküm verirken, Allah Azze ve Celle hakkında ve onun için olması dışında, hevama ve kızgınlığıma göre davranmayacağımı da şart koşuyorum. Bunların hepsini, onun bana lütfettiği şeylere karşılık olarak ve beni bunlardan hesaba çekmesinden korkarak yerine getireceğim kesin bir ahit yapıyorum. Ki O, Celle ve ‘Azze şöyle diyor: “Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü söz (veren sözünden) sorumludur.”⁶¹ Eğer cayarsam veya değiştirirsem lanete müstahak olayım, cezaya uğrayayım: Öfkesinden Allah’a sığınırım. Kendisine itaatte bana yardım etmesi, günahlarla aramı açması, benim ve müslüman toplumunun huzuru, bütün işlerimde razı olduğu ve sevdiği şeyleri kolaylaştırması için ona yöneliyorum. Muhakkak ki O, Garîb ve Mücîb olandır ve dilediği her şeye gücü yetendir.”⁶²

Ahitname içerik olarak incelendiği zaman, Me’mûn’un kararlarında ve davranışlarında izleyeceği yol ve yöntemleri açıkladığını ve bunların dışına çıkmayacağına dair söz verdiği görülmektedir. Dolayısıyla Fazl b. Sehl bu ahitnameyi

⁶⁰ el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 278 vd.; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III/230-231

⁶¹ İsrâ, 17/34

⁶² el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 279

kendisi için değil; büyük ihtimalle Me'mûn'un davetini yaparken inandırıcılığını artırmak için, insanlara delil olarak göstermek üzere almış olmalıdır.

3.3. Fazl b. Sehl'in Aldığı Tedbirler, Yaptığı Çalışmalar ve Me'mûn'un Halife Olması

Me'mûn'un Fazl'a işi üstlenmesini emretmesinden sonra, Fazl ona şu tavsiyelerde bulundu:

“Sen Kur'an'ı okudun. Dinin emirlerini anladın. Uygun görüş odur ki; fukahâyı toplarsın, onları hakka ve onunla amele ve sünneti ihyaya davet edersin, yün keçeye oturursun, haksızlıklarla yakından ilgilenmeye devam edersin. Komutanlara, hükümdarlara ve oğullarına ikramda bulunursun. Bunun üzerine Me'mûn bunları yaptı. Temîmî'ye: 'Seni Mûsâ b. Ka'b'ın yerine koyuyoruz' diyor, Rebî'î'ye: 'Seni Ebû Dâvûd'un yerine koyuyoruz', Yemânî'ye: 'Seni Kahtaba ve Mâlik b. el-Heysem'in yerine koyuyoruz' diyordu. Horasan'dan haracın dörtte birini kaldırdı. Böylece diyorlardı ki : 'Kız kardeşimizin oğlu! Allah'ın Rasûlü'nün amcasının oğlu!' Rafî' b. Leys, Me'mûn'un gidişatını görünce 194/810 senesinde ona tabi oldu ve itaat etti, O da eman verdi, onun yanına gitti. Me'mûn ona ikramda bulundu ve ihsan etti.”⁶³

Bu süreçte Me'mûn'un, veziri Fazl ile kardeşi ile mücadelenin olasılıkları hakkında görüş alışverişinde bulunduklarını görüyoruz. Bunlardan birinde Me'mûn vezirine şöyle söyler: *“Eğer yaparsa kardeşimin başarılı olabileceği bir fikir var. Fazl da dedi ki: O nedir ey Mü'minlerin Emiri! Me'mûn dedi ki: Horasan, Taberîstan, Rey ve Dünbâvend halkına mektup yazar, bir senelik haracı onlara bağışlarsa şu iki durumdan biriyle karşılaşmak zorunda kalırız: Ya yaptığını kabul etmeyiz, itibar etmeyiz ki; bu durumda bu şehirlerin halkı bize isyan eder, niyetleri bozulur ve bize yardımı keserler. Ya da kabul ederiz ki; bu durumda yanımızdakilere verecek bir şey bulamayız, ordumuz dağılır, işimiz zorlaşır. Bunun üzerine Fazl dedi ki: Bu fikri ondan ve ashabından gizleyene hamd olsun!”⁶⁴*

⁶³ el-Caşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 278 vd. Ayrıca bk.: et-Taberî, *Târîh*, VIII/371–372; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/229

⁶⁴ İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*, nşr.: Ahmed Emîn, İbrahim el-Ebyârî, Ahmed ez-Zeyn, Kahire, 1965, I/123; el-Caşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 311

Fazl b. Sehl Bağdat'ta olan bitenlerden haberdar olmak ve ayrıca Emîn'in, belki de, aldığı kararlarda hata yapmasının sağlamak amacıyla kendilerine güvendiği komutan ve yakın adamlarından bir grubu Bağdat'a gizlice yerleştirdi. Günbegün bu adamlarından olup bitenlerin haberlerini almaktaydı. Hatta Emîn kardeşini azletmeye karar vermeden önce Fazl b. Rebî'i görüşünü almak üzere bu adamlardan birine elçi göndermiş, o da Me'mûn'a verdiği sözü bozmayı ve ihanet etmeyi doğru bulmadığını ifade etmişti.⁶⁵ Bu gruptan birisi Zü'r-Riyâseteyn'e bir haber yazdığı zaman onu bir boruya yerleştiriyordu. Çünkü Fazl b. Rebî' yolları tutmuştu. Köyden köye geçerek haberler Me'mûn'a ulaşıyordu.⁶⁶

Fazl b. Sehl'in Me'mûn'a hutbelerde dua edilmesinin terk edildiğini öğrenmesi ve haberin doğru olduğunun anlaşılması sonrasında aldığı ilk tedbir, Rey sınırlarında hazır bulunan askerleri şehrin içindekilerle ve yanında bulunan askerlerle bir araya getirerek toplaması olmuştur. Öyle ki bu kadar askerin bir anda aynı yerde bulunması orada kıtlığa neden olmuştu. Bu yüzden çevre yerleşim birimlerinden takviye erzak toplandı. Sonunda ihtiyaç duydukları hiçbir şey kalmadı.⁶⁷

Alınan tedbirlerden bir diğeri önemli bir güce sahip bulunan Şîi topluluğun yardımını almaya çalışmak olmuştur. Muhtemelen kaynaklarda Şîi gibi davrandığı vurgulanan ve Şia'ya olan desteğiyle bilinen veziri Fazl ona bu fikri vermiş olmalıdır. Me'mûn 'İmâmü'l-Mü'minîn' ismini alarak yazılarında da kullanmıştır.⁶⁸ Aldığı ilk Şîi yardım Emîn'in Mekke ve Medine âmili olan Dâvûd b. İsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali'nin, Emîn'i azlederek Me'mûn'a biat etmesi olmuştur. Emîn, Dâvûd'dan kardeşini azletmesini isteyince, Dâvud ona er-Reşîd'in aldığı sözü hatırlatarak ahdi bozduğu için Me'mûn tarafında yer aldı ve Emîn'i azlettiğini bildirdi. Durumu öğrenen Me'mûn çok memnun kaldı ve onları mükâfatlandırdı.⁶⁹

Bağdat'a yerleştirilen Me'mûn taraftarlarının en önemli icraatlarından birisi de Emîn'in Me'mûn ile savaşması için Ali b. İsâ b. Mâhân'ı göndermesini sağlamak olmuştur. Çünkü Horasan halkı Ali b. İsâ b. Mâhân'dan nefret etmekteydi. Hârûn er-

⁶⁵ et-Taberî, *Târîh*, VIII/385

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/234

⁶⁷ et-Taberî, *Târîh*, VIII/386–387; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/234

⁶⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I/342

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/266–267

Reşîd zamanında Horasan valisi iken halka kötü davranması, zulmetmesi ve Araplara karşı tarafgir olması sebebiyle 190/805–806 senesinde Râfi' b. Nasr b. Seyyâr önderliğinde ayaklandılar. Otuz bin civarında bir taraftarla Semerkant şehrini ele geçirdiler. Râfi'i birkaç kez bastırmaya kalkıştıysa da başarılı olamadı. Sonunda yaptıklarından dolayı Hârûn er-Reşîd tarafından valilikten azledildi. Yerine Herseme b. A'yen tayin edildi.⁷⁰ İşte Horasan halkının bu yaşananlardan dolayı olası bir savaşı ciddi tutacağını bilen akıllı vezir, casusları sayesinde Emîn'in Ali b. İsâ b. Mâhân'ı göndermesini sağladı.⁷¹

Konuyla ilgili olarak Hasan Kurt da “*Ali b. İsa'nın Horasan'dan olaylı bir şekilde uzaklaştırıldığı dikkate alınır, onun yeniden buraya atanması pek mantıklı gözükmemektedir. Dolayısıyla bu durum Ali b. İsa'nın atanması için böyle bir entrikanın çevrilmiş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Diğer yandan gerek Emîn'in, gerekse veziri Fazl b. Rebî'in siyâsî ve askerî yönden pek uzak görüşlü olmadıklarını, her şeyi parayla çözümleyebileceklerini sandıklarını göstermektedir.*”⁷² demektedir.

195/810 senesinde Emîn, Ali b. İsâ b. Mâhân'ı Nihâvend, Hemedân, Kum ve İsfahân'a vali olarak atadı. Tâhir b. Hüseyin ile mücadele etmesi için onu her türlü silah, para ve diğer teçhizatlarla donattı.⁷³ Ali b. İsâ Şaban ayında Bağdat'tan Emîn'in uğurlamasıyla yola çıktı. Bağdat daha önce bu kadar kalabalık ve görkemli bir ordu görmemişti.⁷⁴ Tâhir de 4 bin kişilik bir ordu ile bu ordunun karşısına Rey kenti yakınlarında çıktı. Meydana gelen savaş sonucunda Ali b. İsâ öldürüldü ve haber Me'mûn'a gönderildi.⁷⁵

Emîn ise Ali b. İsâ b. Mâhân'ın yenilgi haberini aldığı sırada, rivayete göre, balık avlıyordu. Her zamanki duyarsızlığı ile haberi getiren kişiye şöyle dedi: “*Yazıklar olsun, rahat bırak beni! Kevser iki balık tuttu, bense daha bir şey tutamadım.*”⁷⁶

⁷⁰ ed-Dîneverî, *İslâm Târîhi (el-Ahbârü't-Tivâl)*, s. 423-424

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI/239; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III/232-233

⁷² Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 25

⁷³ et-Taberî, *Târîh*, VIII/389

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/240 -241

⁷⁵ et-Taberî, *Târîh*, VIII/394; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/242 vd.

⁷⁶ et-Taberî, *Târîh*, VIII/395; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/245

Bu yenilginin akabinde Emîn derhal Abdurrahmân b. Cebele el-Enbârî komutasında bir ordu daha hazırlayarak Hemedân'a Tâhir'le savaşıma gönderdi. Tâhir, Kazvin ve el-Cibâl bölgesi kentlerini eğer savaşa girerse arkadan saldırıya uğrayabilir endişesi ile boşalttırdı ve buralara adamlarını yerleştirdi. Emîn tarafından gönderilen bu ordu da hezimete uğrayarak Hemedân kentine sığınmak zorunda kaldı. Bir ara hile ile Tâhir'i zor durumda bıraksalar da Tâhir ve ordusunun üstün çabaları sayesinde tekrar yenilgiye uğradılar. Abdurrahmân b. Cebele öldürüldü, ordusundan kurtulanlar ise kaçtılar.⁷⁷

Kazanılan zafer haberleri Me'mûn'a ulaştığı zaman, kendisine verdiği sözlerin gerçekleşmesi üzerine Fazl b. Sehl'i mükâfatlandırmak istedi. 196/811 senesi Recep ayında uzunluğu Hemedân Dağı'ndan Sigînân ve Tübbet⁷⁸ Dağı'na kadar olan, genişliği Fâris ve Hind Denizinden Deylem Denzine ve Cürcân'a kadar olan doğu bölgesini ona bağladı. Onun için iki başlı mızrak üzerine bir sancak bağladı ve ona bir bayrak verdi. Ona Zü'r-Riyâseteyn ismini de verdi. Fazl b. Sehl'in kılıcını Hasan b. Sehl'in yanında gören birisinin iddiasına göre, kılıcın bir yüzünde "*Riyâsetü'l-Harp*", diğer yüzünde de "*Riyâsetü't-Tedbîr*" yazılıydı. Me'mûn ayrıca Fazl'ın kardeşi Hasan'ı da dîvânü'l-haraçla görevlendirdi.⁷⁹ Anlaşıldığı üzere Fazl, hem sivil yönetimi hem de askerî komutanlığı şahsında birleştirmiştir.⁸⁰

Me'mûn ayrıca Fazl b. Sehl'e kendi el yazısıyla ona verdiği mükâfatlara dair bir teminat mektubu da yazdı. el-Caḥşiyârî'nin kitabında aktardığına göre Me'mûn'un yazdığı teminat şuydu:

"Ey Fazl b. Sehl! Allah'a itaatte ve hâkimiyetimi kurmada bana yardım ederek fayda sağladın. Bundan dolayı ben de sana faydalı olmayı düşündüm. Ayrıca sen yanımda bulunan ve bulunmayan insanlardan önce davrandın. Ben de kendi el yazımla yapmam gerektiğini düşündüklerimi sana yazmada önce davranmayı istedim. Allah'tan tamamlamayı diliyorum. Çünkü gayretim, kuvvetim, iktidarım, almam ve vermem ona

⁷⁷ et-Taberî, *Târîh*, VIII/412-417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/242 vd.; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, III/234

⁷⁸ Türk topraklarında bulunan bir bölgedir. Çok geniş bir araziye, birçok şehre ve yerleşim merkezine sahiptir. el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II/10

⁷⁹ et-Taberî, *Târîh*, VIII/424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/256-257

⁸⁰ Bosworth, C. Edmund, "Fazl b. Sahl", *Encyclopedia Iranica*, Newyork, 1999, IX/465

bağlıdır, O'nun şeriki yoktur. Halkımın malları konusundaki dürüstlüğünden dolayı ve Allah'ın hakkı ve benim hakkımı gözettiğinden dolayı ki, kötöleyenin kötölemesi seni benden alıkoymadı ve güç sahibi olup olmamayı gözetmedin, sana ve çocuklarına hediye olarak Irak arazisindeki Mü'minlerin Emîri'nin mevlâsı Temîm'in mülkiyetindeki Sîb'i⁸¹ sana ayırdım. Bundan sonra sana her konuda söz söyleyen ve sözü dinlenen kişinin mertebesini veriyorum. Allah ve Nebisi için çalışma ve kurucusu olduğun devletin huzurunu sağlama sadedinde sana emrettiğimin gerektirdiği şekilde hiç kimsenin makamı seni geçemez. Bunların hepsini Allah'ın şahadetiyle sana veriyorum. Bunu da senin için sözüme kefil kılıyorum. Sene 196/811 da kendi el yazımla yazdım."⁸²

Abdurrahmân b. Cebele'nin öldürülmesinden sonra Fazl b. Rebî'in girişimiyle 196/811-812 yılında Esed b. Yezîd b. Mezîd komutasında bir ordu hazırlığı yapıldı. Ancak Emîn ansızın Esed'i hapse attırdı. İddialara göre Esed, Emîn'den Me'mûn'un iki çocuğunu kendisine vermesini talep ederek, ona karşı koz olarak kullanmak ve eğer Me'mûn boyun eğmezse çocuklarını öldürmek istedi. Bunun neticesinde Emîn böyle bir fikre kızarak onu hapsedtirdi. Onun yerine Abdullah b. Hamîd b. Kahtabe çağrılarak 20 bin asker, komutasına verildi. Aynı şekilde Esed'in akrabası olan Ahmed b. Yezîd de aynı sayıdaki bir kuvvetin başına komutan olarak tayin edildi. Ayrıca Ahmed b. Yezîd'in af dilemesi ile Esed de hapisten çıkarıldı. Hazırlanan bu iki ordu Tâhir b. Hüseyin ile mücadele etmek üzere yola çıktı ancak, Tâhir'in bu iki komutanın arasını bozarak hile yapması üzerine savaşa girmeden geri dönmek zorunda kaldılar. Bu gelişmenin ardından Me'mûn da Tâhir'e Ehvâz⁸³ şehrini ele geçirmesini ve elindeki yerleri Herseme b. A'yen'e devretmesini emretti. Tâhir de aynen dediği gibi yaptı.⁸⁴

Aynı yıl Hârûn er-Reşîd tarafından hapse atılan ve Emîn'in hilafete geçmesiyle serbest bıraktığı Abdülmelik b. Sâlih Emîn tarafından Şam'a asker toplaması için gönderildi. Aslında bu fikri Emîn'e veren ve gitmeyi isteyen kendisiydi. Ancak Rakka'da iken ansızın öldü. Bunun üzerine Hüseyin b. Ali b. Mâhân askerleri alarak

⁸¹ es-Sîb, Kûfe civarından bir kasabadır. Yukarı Sîb ve Aşağı Sîb (es- Sîb el-A'lâ ve es- Sîb el-Esfel) olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bk.: el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III/293

⁸² el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 306

⁸³ Basra ve Fâris arasında bir bölgenin adıdır. Birçok şehirden oluşmaktadır. Bk.: el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I/284-5

⁸⁴ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, III./235-236

Bağdat'a götürdü. Gece yarısı Emîn onu yanına çağırdı, ancak o kabul etmedi. Sabahleyin Emîn'in adamlarının zor kullanarak götürmek istemesi üzerine karşı çıktı ve isyan ederek Me'mûn'a biat ettiğini ilan etti. Bir ara Hüseyin o kadar kuvvetlendi ki Emîn'i oturduğu yerden taşınmak ve Mansûr Köşküne kapalı kalmak zorunda bıraktı. Bu sırada Emîn'in içine düştüğü durumdan rahatsız olan Muhammed b. Ebî Hâlid ve diğer insanlar, Emîne yardım ederek bu istibdattan kurtulmasını ve tekrar devletin başına geçmesini sağladılar.⁸⁵

Bağdat'ta bunlar olurken dışarıda durum Emîn ve taraftarları için daha da kötüleşmekteydi. Gelişini ve kuvvetlenmesini bir türlü engelleyemedikleri Tâhir b. Hüseyin yolunun üzerindeki şehirleri bir bir ele geçiriyordu. Tâhir Me'mûn'un emrettiği gibi Ehvâz'a geldi ve burada Emîn'in valisi olarak bulunan Muhammed b. Yezîd el-Mühellebî'yi ortadan kaldırarak şehri ele geçirdi.⁸⁶ Yemâme, Bahreyn ve Umân bölgelerine de hâkim olduktan sonra Vâsıt'a yöneldi. Emîn'in valileri Tâhir'in geldiğini haber alınca şehri terk ettiler. Böylece Tâhir savaşmadan buralara hâkim oldu. Aynı şekilde Tâhir'in geldiğini duyan Kûfeliler Me'mûn'a biatlerini bildirdiler. Mekke ve Medîne (Hicâz) bölgesinin yönetiminde bulunan Dâvûd b. Îsâ da Emîn'in kitabeleri Kâbe'den çalıp yırttığı için yapılan ahdi bozduğu ve ilk haksızlık yapan olduğu gerekçesiyle Emîn'i azlederek Me'mûn'a biat etti. Durumu haber alan Me'mûn çok memnun kaldı ve onları bulundukları mevkilerde bıraktı ve mükâfatlandırdı.⁸⁷

Tâhir b. Hüseyin ve Herseme b. A'yen Bağdat'ı kuşatma altına aldılar. Bir taraftan da Emîn'in çevresindeki komutanlara Me'mûn'a biat çağrılarında bulundular. Nitekim komutanlardan Abdullah b. Hamîd b. Kahtaba ve Yahyâ b. Ali b. Mâhân gibi birçoğu bu davete uyarak Emîn'i yalnız bıraktılar ve Me'mûn'a biat ettiler. Nihayet 198/813 senesinde Tâhir ve Herseme Bağdat'a girmeyi başardılar. Kentte meydana gelen çok büyük çarpışmaların ardından komutanlarının da tavsiyesiyle Emîn, eman dilemek zorunda kaldı. Teklifini kabul eden Herseme gizlice Emîn'i kaçıtırken durumu

⁸⁵ et-Taberî, *Târîh*, VIII/424–432; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, III/236–237

⁸⁶ et-Taberî, *Târîh*, VIII/432 vd.

⁸⁷ et-Taberî, *Târîh*, VIII/438–441; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/266–267; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, III/237–238

fark eden Tâhir, buna engel oldu. Böylece Emîn 198/813 yılı Safer ayının dördüncü Pazar günü öldürüldü.⁸⁸

⁸⁸ et-Taberî, *Târîh*, VIII/ 472-495; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III/238-240;

İKİNCİ BÖLÜM

HALİFE ME'MÛN DÖNEMİNDE FAZL B. SEHL

Fazl b. Sehl, Emîn'in orduları karşısında aldığı başarılar sayesinde daha Emîn halifelikten düşürülüp Me'mûn'un otoritesi tam olarak tesis edilmeden önce, hem askerî idarenin hem de sivil yönetimin kendi uhdesine bırakılmasını sağladı. Me'mûn Bağdat'a girip hilâfeti tamamen ele geçirdikten sonra da iktidarını borçlu olduğu vezirine çok geniş yetkiler verdi ve neredeyse devletin özellikle iç siyasetini Fazl b. Sehl'in yönetimine bıraktı. Dolayısıyla Fazl b. Sehl'in öldürülmesine kadar olan süreçte meydana gelen olaylarda Me'mûn'dan daha çok Fazl b. Sehl'in etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu gerçeği ifade etmekten sonra, burada Fazl b. Sehl'in vezirliği döneminde meydana gelen olaylar, onun bu olaylardaki rolü ve izlediği siyaset ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Devlet Yönetimi ve Fazl b. Sehl

Onun geniş yetkilerle vezirlik makamına geçmesi, özellikle Sâsânî devlet geleniği ile yetişmiş olması, Mecûsî bir aileye mensup olması gibi hususlar yönetim tarzına ve ayrıca izlediği siyasete de ister istemez etkisini göstermiştir. Aslında en başta, Fazl'ın da temsilcisi olduğunu söyleyebileceğimiz, genel anlamda Abbâsî devlet sistemini etkisi altına alan bir İran tesirinden bahsetmek daha doğru olacaktır.

1.1. Abbâsîler'de İran Tesiri ve Vezirlik Makamı

Abbâsî ihtilâli gayr-ı Arap unsurların desteğiyle başarıya ulaştığından dolayı devletin kurulmasından sonraki süreçte de bu unsurların her alanda etkisini görmek mümkün olmaktadır. Emevîler izledikleri Arapçı siyaset ile konumuz olan devlet yönetiminde daha çok Arap unsurlarına ağırlık verdiler. Bunun doğal sonucu olarak da siyâset, sanat, edebiyat, kültür vb. alanlarda Arap-İslâm modeli ürünler ön plana çıkmaktaydı. Bir anlamda Abbâsî ihtilalini başarıya ulaştıran etkenlerden birisi de Emevîler'in izlemiş oldukları bu siyasete duyulan tepkiydi. Abbâsîler ise devletin tesisinden hemen sonra kendilerini başarıya ulaştıran unsurların tesiri altında kaldılar. İlk dönem Abbâsî Halîfeleri zamanında özellikle İran tesiri her alana damgasını vurmuştur.

Dönemle ilgili araştırmalar yapmış olan tarihçi Ömer Rızâ Kehhâle, eserinde Arap kültürü üzerindeki yabancı tesirleri detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Abbâsîler döneminde özellikle vezir ve kâtipler aracılığı ile İran kültürünün Arap kültürüne tesir ettiğini vurgulamaktadır. O şöyle demektedir:

“İran kültürü ilk Abbâsîler döneminde büyük bir yayılma gösterdi. Buna iki şey yardım etti: Birincisi, vezirlik makamının kurulması ve çoğunlukla İran’a dayandırılması. İkincisi ise, hilâfet başkentinin Dımaşk’tan Bağdat’a, diğer bir ifadeyle Şam’dan Irak’a nakledilmesidir. Bu ilk dönem Abbâsîlerde vezirlerin çoğu Fars kökenli oldu. Vezir her bakımdan halîfenin yerine geçmekteydi. Nitekim vezirler savaş işlerine ve mâlî işlere bakıyor, değişik bölgelere mektuplar yazıyor.(...) Abbâsîler kılıç ve kalemin sınırlarını vezirde birleştirdiler.”⁸⁹

İlk Abbâsî halîfeleri askerî olmaktan çok dînî lider gibi davranarak, devletin idaresini daha çok bu işlerle meşgul olmaya hırslı olan vezirlerine terk ettiler.⁹⁰ Vezirlik makamının İslâm devlet yönetimine İran tesiriyle geçtiği bilinmektedir. Bunun doğal sonucu olarak da ilk dönemlerde bütünüyle bir İran taklitçiliğinin yaygınlaştığını görmekteyiz. Büyük olasılıkla eski İran’da mevcut olan müesseselerin taklit edilmesi ve Abbâsî devlet sistemine uydurulması sayesinde hayran oldukları Sâsânî Devleti’nin gücüne erişmeyi amaçlamaktaydılar.⁹¹ Herhalde bu taklitçilik kimi çevrelerce yadırganış olsa gerektir ki vezirliğin İslâm’daki yeriyle ilgili olarak eserler kaleme alınmış ve bu eserlerde vezirliğin Kur’ân ve sünnetten dayanakları bulunmaya çalışılmıştır. Bu eserlerin en ilgi çekici olanlarından birisi Se’âlibî’ye nispet edilen *Tuhfetü’l-Vüzerâ* adlı eserdir. Burada müellif Tâ-hâ Sûresi’nin 29-31. âyetlerini⁹² zikrederek vezirliğin Kur’ân’dan kaynağına vurgu yapmakta ve ilk vezirin Hz. Mûsâ’ya yardımcı olarak gönderilen Hârûn (a.s.) olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber’den rivayet edilen şu hadise yer

⁸⁹ Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mukaddimât ve Mebâhis fî Hadâratî’l-Arab ve’l-İslâm*, Dımaşk, 1974, s. 125-126

⁹⁰ Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 121

⁹¹ Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İlavelerle Trc.: M. Fuat Köprülü, İkinci Basım, Ankara, 1963, s. 44. Müellif eserinde, ayrı bir bölüm başlığı altında İran Kültürünün İslâm Medeniyeti üzerindeki tesiri konusunda detaylı bilgiler vermektedir.

⁹² “Yakınlarımdan birini bana yardımcı ver, kardeşim Hârûn’u. Onunla gücümü pekiştir.”, Tâ-hâ, 20/29-31. Bk.: Karaman, Hayreddin ve Diğerleri, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara, 2007, III/633

verilmektedir:

*“Peygamber (a.s.)’dan rivayet edilmiştir: Allah bir yöneticinin iyiliğini isterse ona salih bir vezir verir.- dürüst vezir olarak da rivayet edildi- Söylerse, kendisine yardım eder; unutursa, ona hatırlatır. Onun kötülüğünü isterse de – ya da başka bir şey dedi- ona kötü bir vezir verir; unutursa hatırlatmaz, söylerse yardım etmez.”*⁹³

Ebû Dâvûd bahsi geçen hadise aşağıdaki şekilde yer vermektedir:

حدثنا موسى بن عامر المرّي، حدثنا الوليد، حدثنا زهير بن محمد، عن عبد الرحمن ابن القاسم، عن ابيه، عن عائشة قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ((إذا أراد الله بالامير خيراً جعل له وزيراً صدقاً: إن نسي ذكره، وإن ذكر أعانه، وإذا أراد الله به غير ذلك جعل له وزيراً سوءاً: إن نسي لم يذكره، وإن ذكر لم يعنه

*((Alah bir yöneticinin iyiliğini isterse ona dürüst bir vezir verir: unutursa hatırlatır, söylerse yardım eder; Allah bunun dışında bir şey dilerse ona kötü bir vezir verir: unutursa hatırlatmaz, söylerse yardım etmez.))*⁹⁴

Nesâî de kitabında aynı hadise farklı lafızlarla yer vermektedir.⁹⁵

1.2. Fazl b. Sehl’in Sâsânî Eğilimi ve Alioğullarına Desteği

Fazl b. Sehl’in en çok dikkat çeken ve hem kendi döneminde değişik vesilelerle çeşitli kişiler, hem de bazı günümüz tarihçileri tarafından eleştirilen özelliklerinden bir tanesi de vezirliği boyunca izlediği siyasetin Sâsânî eğilimli olduğu ve dönemindeki Alioğulları’nı desteklediği iddialarına muhatap olmasıdır. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında da zaman zaman göreceğimiz gibi, Fazl kendi dönemindeki bazı kişiler tarafından da Mecûsîlikle ve Abbâsî Devleti’ni Sâsânî sistemine benzetmesi ile güçlü eleştirilere maruz bırakılmıştır. Eleştiriye maruz kaldığı konular çalışmanın ilgili bölümlerinde detaylı olarak ele alınacağından dolayı burada kendisine yöneltilen eleştirilerin ne şekilde yapıldığı ortaya konmakla yetinilecektir.

Hasan İbrahim Hasan, onun izlediği siyaseti şöyle ifade etmektedir:

⁹³ es-Se’âlibî, Ebû Mansûr Muhammed (429/1038) (Nisbet edilmektedir), *Tuhfetü’l-Vüzerâ*, nşr.: Habîb Ali er-Râvî, İbtisâm Mermûn es-Saffâr, Bağdat, 1977, s. 57

⁹⁴ Ebû Dâvûd, *Haraç*, 4

⁹⁵ Nesâî, *Bey’at*, 33

“Fakat Fazl b. Sehl, diğer İranlılar gibi Fars unsuruna yardım eder ve hilâfet tacını taşıma hakkının Ali Evladı’na ait olduğuna inanırdı. Çünkü onlar, Arapların en soylu kanı ile –ki bu kan peygamberlik kanıdır- Fars’ın en şerefli kanı – ki bu kan kisraların kanıdır- birlikte taşıyorlardı. Dolayısıyla o, yönetimin Fars unsurunun eline geçmesine de çalıştı. Eski İran’a kaybolan şerefini yeniden kazandırmak için kendisini kisraların vezirlerine benzetirdi.”⁹⁶

Fazl b. Sehl’in kisraları taklit etmesiyle ilgili olarak el-Cahşiyârî, kitabında Fazl b. Sehl’in devlet işlerini görüşmek üzere toplantılara katılma şeklini şöyle ifade ediyor:

“Fazl b. Sehl Me’mûn’un yanına gitmek istediği zaman kanatlı bir tahta oturur ve onun içinde götürülürdü. Me’mûn onu görünceye kadar bu şekilde taşınırdı. Me’mûn’a yaklaşıncı tahttan iner, yaya yürürdü. Taht getirilir, Me’mûn’un önüne konulurdu. Fazl selam verir, sonra döner, yine kürsüye otururdu. O bunu sadece kisraları taklit için yapardı.”⁹⁷

Konuyu değerlendirenlerden biri olan Abdülaziz ed-Dûrî, Fazl’ın izlediği siyasetin Sâsânî eğilimli olduğunu vurguladıktan sonra Cahşiyârî’den yukarıdaki rivayeti nakledip Fazl’ın kullandığı kürsünün iki kanadının ‘Zerdüştlükteki iyilik ilahının iki kanadı’ olduğunu söylemektedir.⁹⁸

Yine ed-Dûrî, Ya’kûbî’nin *Târîh*’inden, Fazl’ın söylediği aşağıdaki şiiri aktardıktan sonra şiirde geçen ‘gâlib’ kelimesiyle ilgili olarak şunları kaydetmektedir: “Ğalib ile Kureyş’i kastediyor. Bununla Fazl, Abbâsî idaresi ile kendisinin hakiki siyaseti arasındaki temel zıtlığı itiraf ediyor.”⁹⁹

Bahsi geçen şiir şudur:

“Ebû Sümeyr dedi ki: Me’mûn zamanında Fazl b. Sehl’in çokça şöyle dediğini işitiyordum:

لَنْ نَجُوتَ أَوْ نَجْتَ رَكَابِي مِنْ غَالِبٍ وَ مِنْ لَفِيفٍ غَالِبٍ

إِنِّي لَنَجَاءٍ مِنَ الْكَرَائِبِ

⁹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu’l-İslâm*, II/174-175. Ayrıca Bk.: el-Kervî, İbrahim Süleyman, *Nizâmü’l-Vizâra fi’l-Asri’l-Abbâsîyyi’l-Evvel*, s. 173

⁹⁷ el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 316

⁹⁸ ed-Dûrî, *el-Asrul-Abbâsîyyu’l-Evvel*, s. 164-165

⁹⁹ ed-Dûrî, *el-Asrul-Abbâsîyyu’l-Evvel*, s. 165-166

((Eğer ben kurtulursam ya da bineklerim kurtulursa,
 Ğalib ve Ğalib'in adamlarından,
 Ben muhakkak kurtulmuş olurum sıkıntılardan.))¹⁰⁰

el-Cahşiyârî'nin eserinde yer alan az sonra vereceğimiz rivayet ise, aslında ona kendi döneminde yöneltilen eleştirileri özetlemekte, aynı zamanda günümüz tarihçilerinin de neden Fazl'ı yukarıdaki gibi itham ettiklerini açıklamaktadır. Rivayet konusu olay Me'mûn'un Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı veliaht olarak tayin etme sürecinde geçmektedir. Habere göre Me'mûn, Fazl b. Sehl'e Horasan'ın önde gelenlerinden Nu'aym b. Hâzim'i getirmesini ve Ali b. Mûsâ'ya biat edilmesi konusunda görüşünü almasını söyledi. Fazl onu getirtti ve olumlu görüş bildirmesi için onu teşvik etti. Ancak Nuaym kabul etmedi ve kendisinin ve kendisinden öncekilerin Hâşimî devletine olan yardımlarını ve Hâşimîler'in de kendilerine verdikleri izzet, emniyet, servet ve malları Fazl'a hatırlattı. Fazl sert bir şekilde Nu'aym'ın hata yaptığını ifade edince, Nu'aym şöyle dedi: *“Sen yönetimin Abbâsoğulları'ndan çıkıp Alioğullarına'na geçmesini istiyorsun. Sonra hile ile onları ele geçireceksin. Böylece devleti kısırlaştıracaksın. Aksi halde sen beyaz olan Ali ve evladının giyimini yeşile çevirmezdin. Ki o, Kısra ve Mecûsî elbisesidir.”* Sonra Me'mûn'a döndü ve dedi ki: *‘Allah'tan kork ey Emiru'l-Mü'minin! Seni dininde ve hâkimiyetinde aldatmasın! Çünkü Horasan halkı kendi kılıçlarının kanını akıttığı bir adama biat etmeyi kabul etmezler.”* Sonra Me'mûn ona git dedi, Fazl'a ne düşündüğünü sordu. Fazl da Nu'aym'ın Horasan'dan çıkarılmasının uygun olacağını, yanlarında kalmasında bir fayda olmadığını söyledi. Me'mûn onu öldürmeyeyim mi? diye sordu. Fazl da Herseme'yi ve Yahyâ b. Âmir'i öldürmesinde ve Abdullah b. Mâlik'i çocuklar gibi kalçasından dövdürmesinden dolayı insanların huzursuz olduğunu ifade etti. Sonra Nu'aym'ı İbn Şekle ile savaşmaya göndeririz dedi. Böylece kararlaştırdıktan sonra rivayetin devamında Nu'aym'ın, Bağdat'a girdikten sonra yakalanıp Hasan b. Sehl'e gönderildiği belirtilmektedir.¹⁰¹

Abbâsî devlet idaresindeki İranlıların Alioğulları'na verdikleri desteğe gelince,

¹⁰⁰ el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/452

¹⁰¹ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 312-313

bunun sebepleri konusunda genel geçer bir tespit yapmak oldukça zor gözükmemektedir. Zira yaptıkları yardımların gerçekten onlara duydukları sevgi ve hürmetten mi yoksa kendi siyasetlerine olan katkıdan dolayı mı olduğunu dikkate almadan yapılan değerlendirmeler tarihin akışına pek de uygun gözükmemektedir. Aslına bakılırsa Mansûr dönemine kadar hilafeti elde etmede Abbâsîler ile Alioğulları arasında bir birliğin olduğu görülmektedir. Mansûr döneminde ise onun hasanoğullarına karşı izlediği olitikalar neticesinde bu ittifak bozulmuş, yerini kıyasıya bir mücadeleye bırakmıştır. Mücadele sürecinde Şîî karakterli çıkarılan sayısız isyana rağmen başarı elde edilememiş ve zor da olsa bu isyanlar bastırılmıştır.¹⁰² Mansûr sonrasında ise her iki tarafın da daha ihtiyatlı bir siyaset izlediğini söylemek mümkündür.

Konuyu detaylı bir şekilde ele alan Hasan İbrahim Hasan, İranlılar ile Alioğulları arasındaki temel bağlar hakkında şu tespiti yer vermektedir:

“İranlıların Alioğulları’nı desteklemelerinde garipsenecek bir şey yoktur. Çünkü İranlılar saltanat tacını taşıma hakkının sadece Alioğulları’na ait olduğuna inanıyorlardı. Zira onlar nazarında Hz. Hüseyin evladı, Sâsânî hükümdarlarının sonuncusu III. Yezdücird’in kızı Şehrbânû ismindeki anneleri tarafından Sâsânî hanedanının varisleri idiler. Bu durum onların dini inançları ile de uyuşur. Zira İranlılar hükümdarlarına kutsiyet atfederler ve onların yeryüzündeki gölgesi olduğuna inanıyorlardı. Bu eski inançlarının etkisiyle aynı şekilde Alioğulları’nın, özellikle Hz. Hüseyin’in oğullarının nübüvvet ve saltanatı temsil etme hakkını ellerinde bulundurdıklarına inanıyorlardı. Çünkü Hz. Hüseyin’in evlatları aynı zamanda Hz. Peygamber ve Sâsânî krallarının neslindendiler. Bu durum İranlıların Alioğulların’a karşı olan meyillerini ve hilâfeti onlara geçirmek için yaptıkları çalışmaların sebebini bize açıklamaktadır.”¹⁰³

Yine müellif, Fazl b. Sehl’in Alioğulları’na yaptığı yardımın da sebebini belirten şu tespiti yer vermektedir: *“İranlıların Alioğulları’na olan meyilleri Ebû Seleme Hallâl’in öldürülmesiyle son bulmadı. Nitekim onlar Abbâsîler’e karşı ayaklanan Ali evladından her birine yardım ediyorlardı. Hârûn er-Reşîd zamanında*

¹⁰² Zorlu, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, 2001, s. 306-307

¹⁰³ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, II/92

Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin Alioğulları'ndan Yahyâ b. Abdullah'ın kurtulması konusunda göstermiş olduğu gayretler ve Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'in hilâfetin Abbâsîler'den Alioğulları'na geçirilmesi için yaptıkları, bu fikri destekleyen en güzel delillerdendir. Böylece bu çalışmaları ile Me'mûn'u Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmeye ve Abbâsîler'in sembolü olan siyah yerine, Alioğullarının sembolü olan yeşili devletin resmi sembolü edinmeye sevk etmiştir."¹⁰⁴

1.3. Hilâfet Merkezinin Merv'de Kalması

Halîfe Me'mûn kardeşiyle giriştiği mücadeleden başarıyla çıktıktan sonra Bağdat'a dönmedi ve Merv şehrinde kaldı. Onun bu seçimi kendi tercihi miydi yoksa veziri Fazl b. Sehl tarafından mı buna teşvik edilmişti? Zira vezirin gönlünde Horasan'ın bu şehrinin başkent olması arzusunun yattığı bilinmeyen bir gerçek değildi.¹⁰⁵

Abdülaziz ed-Dûrî konu ile ilgili şu yorumu yapmaktadır:

"Me'mûn'un memleketinden uzak bir yerde, Merv'de kalma konusunda tehlikeli bir hata işlediğini söylememiz mümkündür. Ona düşen, Abbâsî yönetiminin kalesi ve sembolü olan Bağdat'a dönmesiydi. Bu davranışının devlet üzerinde kötü sonuçları oldu. Belki şartlar Me'mûn'u Merv'de kalmaya zorladı, öyle ki kardeşinin yardımcıları olan Bağdat halkına güvenmiyordu. Sehl oğulları'nın tesirini ve İran taraftarlıklarını da unutmamamız gerekir. Onlar devlet merkezinin Horasan'da İranlılar arasında olmasının tercih ediyorlardı."¹⁰⁶

Her ne kadar Me'mûn'un Bağdat'ta kalmasının daha doğru olacağını belirtse de ed-Dûrî'nin de itiraf ettiği üzere Me'mûn'un iki sene gibi uzun bir süre kardeşiyle mücadele ettikten sonra ve Bağdat halkının ona olan desteklerini gördükten sonra Bağdat'ta yönetimini kurması akıllıca bir hareket olmayacaktı. Eğer Bağdat'ta kalsaydı her türlü suikast ve halîfelikten düşürme eylemlerine açık bir halde bulunacağı kesindi. Dolayısıyla hilâfetin merkezi, Bağdat dışında bir yer olmak zorunda idi. Mekke ve Medine'de ise Alioğulları oldukça etkili bir durumda olduğundan dolayı buralarda da kendini güvende hissedemezdi. Merv ise hem anne tarafından memleketi, hem de

¹⁰⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, II/94

¹⁰⁵ Bk.: el-Hudârî Bek, *Muhâdarât*, s. 162

¹⁰⁶ ed-Dûrî, *el-Asrul-Abbâsîyyu'l-Evvel*, s. 158-159

mücadelede sonuna kadar yanında bulunmuş insanların şehriydi. Veziri Fazl'ın da etkisiyle kendisini belki de burada daha güvende hissetmekteydi. Nitekim öyle de oldu ve Me'mûn veziri Fazl b. Sehl'in öldürülmesine ve sonrasında siyasetindeki değişime kadar Merv'de kaldı. Bu zamana kadar hemen hemen bütün devlet işlerini veziri eliyle yönetti.

2. Fazl b. Sehl'in Vezirliği Döneminde Çıkan İsyanlar

İsyanlar bazan, sözde, arzu ve isteklerin fiili olarak dile getirilmeye çalışılması olmasının yanında çoğunlukla mevcut yönetimi ya da devleti yıpratma, yok etme veya ele geçirme teşebbüsleri olarak tarihe geçmektedirler. Devletin en zayıf olduğu dönemler de bu tür hareketlerin en bol olduğu dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu cümleden olarak Emîn-Me'mûn mücadelesinin yaşandığı bu süreç de isyan hareketlerin bol olduğu bir dönemdir. Devletin içinde bulunduğu durumu fırsat bilen kişiler ve taraftarları değişik bahanelerle isyan hareketine girişerek mevcut yönetimi zor durumda bırakmışlardır.

Bunlardan ilki Hasan el-Hırş denen bir hâricî tarafından 'Muhammed ailesinden razı olmak' iddiasıyla 198/813 yılında gerçekleştirilmiştir. Etrafına topladığı akılsız insanlarla Nil'e gelerek köyleri bastılar, tüccara baskınlar yaptılar ve malları yağmaladılar. 199/814'de Herseme Horasan'a geldi ve Ezher b. Züheyr el-Müseyyeb'i el-Hırş'ın üzerine gönderdi. O da Muharrem ayında onu yakalayarak idam etti.¹⁰⁷ Ayaklanma iki aydan az sürdü ancak etkileri devam etti. Çünkü aynı şekilde belirsiz isimler adı altında bir aileye gerçek olmayan sahiplenme iddialarıyla insanların davaya bağlanmaları sağlanmaya çalışıldı ve isyanlar devam etti.¹⁰⁸

"er-Rızâ min Âl-i Muhammed" şeklinde sloganlaştırılan bu davet şekli aslında daha önceleri ilk defa yine Ehlibeyt'ten Muhammed b. Ali tarafından kullanılmıştır. Muhammed b. Ali, Abbâsî davetine destek vermek amacıyla kurnazca bu sloganı ortaya attı. Çünkü "Muhammed ailesi" ifadesi hem Alioğullarını hem de Abbasoğullarını

¹⁰⁷ et-Taberî, *Târih*, VIII/527-528; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/66 ve s. 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/244; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, III/241

¹⁰⁸ Şâkir, Mahmud, *et-Târihu'l-İslâmî (ed-Devletü'l-Abbâsîyye)*, V/201

çağrıştırmaktaydı. Böylece iki ailenin taraftarlarının da aynı davet etrafında toplanması sağlanmış olmaktadır.¹⁰⁹

Yine Muhammed (s.a.v.) ailesinden razı olmaya çağırma bahanesiyle İbn Tabâtabâ olarak tanınan Muhammed b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib 199/814'de Kûfe'de isyan etti. Onun işlerini yürüten Ebu's-Serâyâ diye bilinen es-Seriyy b. Mansûr'du.¹¹⁰ et-Taberî ise onun isyan etme sebebi konusunda ihtilaf olduğunu belirterek şu iddialara yer vermektedir:

“Bu konuda ihtilaf edildi. Bazıları dedi ki: Bunun sebebi Me'mûn'un Tâhir b. Hüseyin'i fethettiği beldelerin işlerinden alıp bunu Hasan b. Sehl'e vermesidir. Bunu yapınca Irak'ta insanlar aralarında 'Fazl b. Sehl Me'mûn'u avucunun içine aldı, onu ailesinden, özel ve genel komutanlarından uzaklaştırdı, işleri hevesine göre yönetiyor, başına buyruk davranıyor' diye söylenti çıkardı. Bundan dolayı Benî Hâşim ve önde gelen insanlar Irak'ta öfkeleniler ve Fazl b. Sehl'in galebesinden dolayı Me'mûn'u reddettiler. Hasan b. Sehl'e bunu yapmaya cüret ettiler. Şehirlerde fitne doğdu. Kûfe'de ilk isyan eden de İbn Tabâtabâ oldu.

Denildi ki, onun isyan etmesinin sebebi şudur: Ebu's-Serâyâ Herseme'nin adamlarındandı. Herseme onun erzakını geciktirdi ve tehir etti. Bundan dolayı Ebu's-Serâyâ kızdı ve Kûfe'ye geldi. Sonra Muhammed b. İbrâhîm'e biat aldı ve Kûfe'yi ele geçirdi, halkı da ona itaati uygun gördü. Muhammed b. İbrâhîm Kûfe'ye yerleşti ve Kûfe'nin çevresinden insanlar, Araplar ve diğerleri ona geldiler.”¹¹¹

Hasan b. Sehl, Züheyr b. el-Müseyyeb ed-Dabîy'i 10 bin savaşıyla birlikte onun üzerine gönderdi. Ancak İbn Tabâtabâ onları yenilgiye uğrattı ve birçoğunu ele geçirdi. Recep ayının başlarında İbn Tabâtabâ aniden öldü. Onu Ebu's-Serâyâ'nın işe tek başına hakim olmak için zehirlediği söylendi. Çünkü onunla birlikte kendisinin sözünün geçmediğinin farkına vardı. Onun yerine daha çocuk yaşta olan Ali b. Ebî Tâlib

¹⁰⁹ Zorlu, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, 2001, s. 215

¹¹⁰ Ebu'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail (732 /1332), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Beyrût, ts., II/2; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX/244; Ebu's-Serâyâ, Hânî' b. Gubeysâ b. Hânî' b. Mes'ûd oğullarından, Şeybân Oğulları'ndan birisidir. Cezîre'deki Temîm Oğulları'ndan olduğu da söylenmiştir. Bk.: İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III/242

¹¹¹ et-Taberî, *Târîh*, VIII/528-529; ayrıca bk.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/73-74; İbn Haldûn da birinci iddiaya yer vermektedir. Bk.: *Târîhu İbn Haldûn*, III/242

oğullarından Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i geçirdi. Sonra da Basra ve Vâsıt'ı ele geçirdi. Tâlibîler bütün beldelere yayıldı. Ebu's-Serâyâ Kûfe'de para dahi bastırdı ve üzerine “*Bilin ki Allah, kendi yolunda tek parça bir duvarlar gibi kenetlenmiş saflar halinde çarpışanları sever*”¹¹² meâlindeki Kur'ân-ı Kerîm ayetini nakşettirdi. Me'mûn'un orduları iki sene boyunca Ebu's-Serâyâ ile savaşmak zorunda kaldılar. Hasan b. Sehl, ancak 200/815 senesinde onu mağlup edebildi ve cesedini Bağdat'ta bir köprüye astı.¹¹³

Ebu's-Serâyâ isyan ettiği zaman, ondan sonra da ülkenin değişik şehirlerinde isyan hareketleri meydana geldi. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde çıkan birçok isyanda onun doğrudan ya da dolaylı olarak etkisi bulunmaktadır. Kûfe'de Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali ayaklanması, Mekke'nin İbnü'l-Aftas tarafından ele geçirilmesi, Basra'da Zeyd'ün-Nâr ayaklanması, İbrahim b. Mûsâ b. Ca'fer'in Yemen'de isyanı ve Ebu's-Serâyâ'nın kardeşinin tekrar Kûfe'de ayaklanması tamamen Ebu's-Serâyâ hareketi neticesinde meydana gelmişlerdir.

Ebu's-Serâyâ İbn Hübeyra Kasrı mevkiinde Herseme b. A'yen tarafında aldığı darbe sonucunda Kûfe'ye kaçtı. Kûfe'de bulunan Tâliboğulları, Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali önderliğinde şehrin yönetiminin tekrar Abbâs oğullarına geçmesini önlemek amacıyla isyan ettiler. Şehirde bulunan Abbâsîlerin evlerini yağmaladılar ve onları şehirden kovdular.¹¹⁴

Medine'de İbnü'l-Aftas diye bilinen Hüseyin b. Hasan b. Ali b. Ali b. Hüseyin b. Ali ortaya çıktı. Önceleri İbn Tabâtabâ'ya biat ederek insanları davet etti. Ancak onun ölümü üzerine kendisini imam ilan etti ve insanları da bunu kabul etmeye davet etti.¹¹⁵ Daha sonra Ebu's-Serâyâ'nın talimatıyla Mekke'ye hareket etti. Bu sırada Mekke ve Medine valisi Dâvûd b. İsa b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâs idi. Dâvûd b. İsa, İbnü'l-Aftas'ın insanlara hac yaptırmak için Mekke'ye geldiği haberini alınca şehrin önde gelenleriyle görüşerek haram aylarda savaşın helal olmayacağı

¹¹² Saff, 61/4. Bk.: Karaman, Hayreddin ve Diğerleri, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/331

¹¹³ Bk.: el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/445; et-Taberî, *Târîh*, VIII/528 vd.; el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, s. 26-27; İbnül Cevzi, *el-Muntazam*, X/73-74; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/21; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX/244 vd.

¹¹⁴ et-Taberî, *Târîh*, VIII/531

¹¹⁵ el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, IV/27

kanaatine vardı ve şehri terk etti. Bu yüzden insanlar o yıl lidersiz hac yaptılar.¹¹⁶ Herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehre giren İbnü'l-Aftas Ebu's-Serâyâ'nın emrine uygun olarak kendilerince Abbâsîlerin zulüm giysisi olan elbiseleri Kâbe'den çıkartarak yerine ipekten iki elbise giydirdi.¹¹⁷

Mekke şehrini ele geçirmiş bulunan İbnü'l-Aftas yaptığı zulümlerden dolayı halkın kin ve nefretini kazanmış, bu yüzden halk Tâliboğulları'ndan uzaklaşmaya başlamıştı. Bu kötü gidişattan rahatsız olan Tâliboğulları 200/815 senesinde Mekke ve Hicaz çevresinde güzelliği ve letafetinden dolayı 'Dibâce' lakabıyla tanınan Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin'e biat ettiler. O, halk tarafından sevilen bir kimseydi. Yapılan kötü muameleleri tasvip etmiyordu. Babası Ca'fer b. Muhammed'den birçok ilim öğrenmişti. O evvelce insanları İbn Tabâtabâ'ya biate davet etmekte iken, onun ölümüyle kendi davetine başlamış ve "Emîru'l-Mü'minînin" ismini almıştır. Tâliboğulları'ndan ortaya çıkıp davette bulunanların içinde bu ismi kullanan ilk ve tek kişidir. Yemen'den hareket eden İshak b. Mûsâ b. İsâ el-Abbâsî, Mekke'de isyan eden bu Alioğulları'nın üzerine gelmiş, zayıf bir direnişten sonra onları eman dilemek zorunda bırakmıştır. Emanı alan Muhammed b. Ca'fer, minbere çıkarak; *'Bana Me'mûn'un öldüğü haberi geldi. Bu yüzden insanlar bana biate çağırdılar. Ancak anladım ki o diridir. Ben de sizi biate çağırdığım için Allah'tan af diliyorum. Kendimi de azlediyorum.'* diyerek davasından vazgeçmiştir. Daha sonra Merv'de bulunan Me'mûn'un yanına gönderilmiş, o da affetmiştir.¹¹⁸

Basra'da ise Tâliboğulları'ndan Zeyd b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib ve ailesinden bir grup bulunuyordu. Şehirde bulunan Abbâsoğulları'nın evlerini yakmasından dolayı kendisine Zeydü'n-Nâr (Ateş Zeyd) lakabı verilmişti. Kısa süren olaylardan sonra o da yakalanarak etkisiz hale getirildi.¹¹⁹

Yine 200/815 senesinde İbrâhîm b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib Yemen'de isyan etti. İbrâhîm b. Mûsâ, Ebu's-Serâyâ ve Tâlibîlerin ayaklandığı haberini alınca ailesiyle birlikte Mekke'den Yemen'e gitti. O

¹¹⁶ et-Taberî, *Târîh*, VIII/531-533

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/82; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX/245

¹¹⁸ et-Taberî, *Târîh*, VIII/537 vd.; el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, IV/26-27; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/84-85; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX/246; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III/244-245

¹¹⁹ et-Taberî, *Târîh*, VIII/535; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX/246

zamanlar Yemen’de Me’mûn’un vâlisi İshâk b. Mûsâ b. İsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs bulunmaktaydı. İshâk, İbrâhîm b. Mûsâ’nın geldiğini duyunca amcası Dâvûd b. İsâ’nın Mekke’de yaptığı gibi onlarla savaşmayı uygun bulmayarak şehri terk etti. Şehri kolayca ele geçiren İbrâhîm o kadar çok insan öldürdü ki, kendisine “Cezzâr” (Kasap) lakabı verildi.¹²⁰

202/817 yılında Ebu’s-Serâyâ’nın kardeşi Kûfe’de tekrar isyan hareketine girişti ise de başarılı olamadı. Bağdat’ta kendisine biat edilmiş olan İbrahim b. el-Mehdî, gönderdiği kuvvetlerle onu yenilgiye uğrattı ve idam ettirdi.¹²¹

Memleketin bütün batı bölgelerini etkisi altına alan isyan hareketleri Ali evladının tarih boyunca sabit ehliyetizlikleri yüzünden kolaylıkla bastırılabilirdi. Me’mûn, Abbâsî Hilâfeti için büyük tehlike teşkil eden bu isyanlarda Arap asıllı kumandanları görevlendirmiş, İranlı unsura karşı Araplarca duyulan umumi nefreti körüklememe çabası içerisinde hareket etmiştir. Örneğin İranlı komutanların önde gelenlerinden Tâhir b. Hüseyin bu isyanların bastırılmasında kullanılmayarak sadece el-Cezîre bölgesinin teskiniyle görevlendirilmiştir.¹²²

İsyancılar içerisinde Nasr b. Şebes el-‘Ukaylî’nin isyanı Abbâsî siyasetine tamamen karşı olan bir özelliktedir. Selefleri Emevîler’in ileri gelenlerinden olan Nasr, Abbâsîlerin devlet idaresinde Arap unsuruna yer vermeyip diğer unsurlara ağırlık vermelerinden dolayı isyan ettiğini söylemekteydi. Aslında o, daha Emîn-Me’mûn mücadelesinin başında Emîn’in yanında yer almıştı. Onun ölümüyle Keysûm’da¹²³ Me’mûn’a biat etmeyi reddederek isyan etti. Daha sonra Sümeysat’ı¹²⁴ da ele geçirdi, Fırat’ı geçerek 199/814-815 yılında Harran’ı kuşattı. Hasan b. Sehl’in Tâhir’in fethettiği yerlere vali tayin edilmesi üzerine Hasan, Tâhir’i Nasr ile mücadele etmesi için Rakka’ya gönderdi. Keysûm’da yapılan çarpışmada Nasr büyük bir hezimet yaşadı

¹²⁰ et-Taberî, *Târîh*, VIII/535–536; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/83–84; Ebu’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/21–22

¹²¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/107–108

¹²² Bk.: Işıltan, Fikret, “Me’mûn”, *İA*, VII/694–695

¹²³ Sümeysat’a bağlı büyük bir köydür. Verimli arazilere, dükkanlara ve bir kaleye sahiptir. el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, IV/497

¹²⁴ Sümeysat: Günümüz Adıyaman ilinin Samsat ilçesi. Fırat kıyısında (o tarihlerde) Bizans sınırına yakın Fırat’ın batı kıyısında bir şehir. Bir yanında bir kale bulunmaktadır. Burada Ermeniler yaşar. Bk.: Şâkir, Mahmud, *Hiz. Adem’den Bugüne İslâm Tarihi*, Trc.: Ferit Aydın, İstanbul, 1993, IV/152, (5 nolu dipnot)

ancak, Tâhir fethettiği bölgelerden uzaklaştırılmasının verdiği kızgınlıkla işini gevşek tuttuğu için sanki yenilen oymuş gibi Rakka'ya geri döndü.¹²⁵ Tâliboğulları da Nasr'a yanaşarak kendi hareketlerine destek istediler. Ancak Nasr bunu kabul etmedi ve şöyle dedi: “Benim gönlüm Abbâsoğullarındadır. Onlarla savaşım sadece Arapları korumak içindir. Çünkü onlar Acemi Araplara üstün tutuyorlar.”¹²⁶ Nasr'ın isyanı Fazl b. Sehl'in ölümünden sonra da uzun yıllar devletin geleceğini tehdit etmeye devam etti.

Memleketin bütün bölgelerinde bahsettiğimiz isyan hareketleri ve huzursuzluklar yaşanırken Merv'de bulunan halîfenin ya bunlardan hiç haberi olmuyor ya da haberler eksik veriliyordu. Çünkü yönetimi tamamen eline almış olan Sehl kardeşler, haberleri halîfeden gizlemekteydiler. Bu da Abbâsî komutanlarının önde gelenlerinin bile huzursuz olmasına sebep oluyordu.

3. Fazl b. Sehl'in Herseme b. A'yen'i Bertaraf Etmesi ve Sonrasında Çıkan Olaylar

Aslen Horasan'lı olan ve Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yeğeni İsâ b. Mûsâ'nın yakın adamlarından olan Herseme b. A'yen'in¹²⁷ Zilkade 200/Haziran 816'da öldürülmesi olayı, zamanının önemli gelişmelerinden birisi olmuştur. Vezir Fazl b. Sehl'in olaydaki rolünü ortaya koymaya çalışmanın yanında Fazl'ın öldürülmesinin sebeplerinden bir tanesinin de dönemin sevilen ve saygı duyulan bu komutan ve devlet adamının komplo ile ortadan kaldırılmasında isminin geçmesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sebeple Herseme'nin bertaraf edilmesi olayı bu açıdan da önem arz etmektedir.

Konuya yer veren ulaştığımız tarihi kaynakların tamamı az sonra görüleceği üzere Herseme'nin öldürülmesinde Sehl oğullarının komplolarından ve kışkırtmalarından bahsetmektedir. et-Taberî olayı şu şekilde anlatmaktadır:

“Anlatıldığına göre Herseme, Ebu's-Serâyâ'nın ve Muhammed b. Muhammed el-Alevî'nin işini bitirip Kûfe'ye girince Rebî'ü'l-Evvel ayına kadar ordugâhında kaldı. Ayın hilali görününce çıktı, Sarsar Nehri'ne¹²⁸ kadar geldi. İnsanlar Medâin'deki Hasan

¹²⁵ Bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/297-298

¹²⁶ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, III/24. Ayrıca bk.: Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, II/69

¹²⁷ Bk.: Bozkurt, Nahide, “Herseme b. A'yen”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVII/239

¹²⁸ Bağdâd Sevâdî'ndan iki köye Sarsar denilir. Bu köylere nisbet edilerek orada bulunan nehre de Sarsar Nehri denir. Bk.: el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III/401

b. Sehl'in geldiğini düşündü. Sarsar Nehri'ne ulaşınca Agrağûf'a¹²⁹ doğru yola çıktı. Sonra Beredân'a kadar gitti. Sonra Nehrevân'a geldi. Sonra çıktı ve Horasan'a kadar geldi. Bu sırada Me'mûn'un mektupları geldi ki, mektupta Herseme'nin geri dönmesi, Şam veya Hicâz'a vali olması ifade ediliyordu. Ancak Herseme bunu kabul etmedi ve Me'mûn'a küstahlık ederek 'Emîru'l-Mü'minîn'le görüşünceye kadar dönmeyeceğim' dedi. Zira Me'mûn'un kendisine ve babasına olan yakınlığını biliyordu. Fazl b. Sehl'in Me'mûn'un aleyhinde çevirdiği işleri, kendisinden gizlediği haberleri ona bildirmeyi ve onu Bağdat'a, babalarının hilâfet ve yönetim yurduna, otoritesini sağlaması ve yakınlarını gözetmesi için döndürünceye kadar ondan ayrılmamayı istiyordu. Ancak Fazl bu isteklerini öğrendi ve Me'mûn'a dedi ki: "Herseme beldeleri ve insanları sana karşı ifsat etti. Sana karşı düşmanına arka çıktı, dostuna düşmanca davrandı, Ebu's-Serâyâ'yı kışkırttı ki o, onun askerlerinden biridir. Sonunda yapacağını yaptı. Eğer Herseme Ebu's-Serâyâ'nın yapmamasını isteseydi, yapamazdı." Nitekim Emîru'l-Mü'minîn ona, dönmesini ve Şam veya Hicâz'a vali olmasını bildiren birçok mektup yazdı. Ancak o kabul etmedi. Emîru'l-Mü'minîn'in kapısına asi ve muhalif olarak döndü. Kötü sözler sarf edildi. Büyük işlere sözleşildi. Bundan cayılsaydı bir başka kişiye zarar verici olacaktı. Böylece Emîru'l-Mü'minîn'in ona karşı kinle dolduruldu.

Herseme gitmede yavaş davrandı. Öyle ki Zilka'de ayına kadar Horasan'a ulaşamadı. Merv'e ulaştığı zaman Me'mûn'dan gelişinin gizlenmesinden korktu ve Me'mûn'un duyması için davul çaldırdı. O da işitti ve bu nedir dedi. 'Korkutarak ve gürleyerek gelen Herseme'dir' dediler. Herseme de sözlerinin kabul edileceğini zannetti. Me'mûn getirilmesini emretti. Getirilince –kalbi kinle dolacağı kadar dolmuştu- Me'mûn ona dedi ki: "Kûfe halkını ve Alevîleri dolduruşa getirdin, kandırdın ve Ebu's-Serâyâ'ya komplo kurdun ki isyan etti ve yapacağını yaptı. O senin adamlarından biriydi. Onların hepsini yakalamak isteseydin yapardın. Ancak sen iplerini gevşek tuttun ve yularını onların lehine çektin." Bunun üzerine Herseme konuşmak ve özür beyan etmek için ve tiksinti verici şeylerden kendini savunmak için gitti. Ancak ondan bu kabul edilmedi. Me'mûn emretti ve Herseme'nin burnuna vuruldu, ayakla karnına basıldı, önden sürüklendi. Fazl b. Sehl yardımcılara ona sert davranmasını, bağlanıp hapsedilmesini

¹²⁹ Bağdâd'a dört fersah uzaklıkta, Düceyl nahiyelerinden bir köydür. Bk.: el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV/137

*emretti. Hapiste birkaç gün kaldı, sonra komplo kurdular ve onu öldürdüler ve o öldü dediler”*¹³⁰

el-Cahşiyârî eserinde, Herseme ile Fazl b. Sehl ve Me'mûn arasında geçen konuşmalara uzunca yer vermektedir. Bu konuşmalardan anladığımız kadarıyla Herseme daha Me'mûn'un huzuruna girmeden durumu fark eden Fazl, onun kalbini Herseme'ye karşı kızgınlık ve öfke ile doldurmuş, ne söylerse söylesin Me'mûn da Herseme'yi dinlemek istememiştir. Fazl ile söz düellosuna giren Herseme, Fazl'ın adamlarına hapse atılması talimatıyla bir anda kendini hapiste bulmuş, sekiz gün hapiste kaldıktan sonra da öldürülmüştür.¹³¹

Ebû'l-Fidâ da Herseme'nin resmî uygulamanın tersine ısrarla Me'mûn'un yanına gitmeye devam etmesini aralarındaki samimiyete ve onun Me'mûn'a aşırı nasihat etme isteğine bağladıktan sonra Me'mûn'u kışkırtan kişinin Fazl değil, Hasan b. Sehl olduğunu ifade ediyor. Bunun sebebi olarak da Hasan ile aralarında düşmanlık bulunmasını gösteriyor.¹³² Ancak Taberî Hersem'e Horasan'a geldiği zaman Hasan'ın Medain'de bulunduğunu ifade etmektedir.¹³³ Hasan b. Sehl'in Irak bölgesinde görev yaptığını da göz önüne alırsak müellifin Hasan ile Fazl'ı karıştırmış olması muhtemeldir.

et-Taberî'nin Herseme ile beraber mi yoksa yalnız mı olduğunu belirtmediği¹³⁴; el-Ya'kûbî'ninse Herseme'yle beraber olduğunu ifade ettiği rivayete göre, Herseme'yle beraber Me'mûn'un huzuruna Yahyâ b. Âmir b. İsmâîl el-Hârisî de girdi. Me'mûn'a “*Selâm senin üzerine olsun ey kâfirlerin emîri!*” dedi. Bunun üzerine Me'mûn'un meclisinde bulunanlar tarafından kılıç darbeleriyle öldürüldü. Herseme de olayın akabinde dedi ki: “*Bu Mecûsîyi dostlarına ve yardımcılara üstün tutun!*” Sonra Me'mûn onun hapsedilmesini emretti. Hücresinde üç gün kaldı ve öldü.¹³⁵

Görüldüğü üzere Herseme'ye atfedilen en büyük suçlama, Ebu's-Serâyâ isyanının ortaya çıkmasına bilerek sebep olmak ve isyanın bastırılmasında gevşek davranmaktır. Herseme'nin Ebu's-Serâyâ ile daha önceden temasa geçmesi ve onu kendi hizmetine alması, böyle bir iddianın ortaya atılmasını kuvvetlendirmiştir. Ebu's-Serâyâ'nın

¹³⁰ et-Taberî, *Târîh*, VIII/542-543. Ayrıca bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/314-315; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX/246; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III/245; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I/358

¹³¹ Bk.: el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 316-318

¹³² Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/22

¹³³ et-Taberî, *Târîh*, VIII/543

¹³⁴ et-Taberî, *Târîh*, VIII/545; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/86

¹³⁵ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II/449-450

Herseme'ye katılmasından sonra Cezîre'den Araplar onun yanına geldiler. Herseme de onlar için erzaklar hazırladı ve dağıttı. Emîn öldürülünce de onun ve adamlarının erzakını azalttı. İddiaya göre bir keresinde Herseme onların erzakını geciktirdi. Bundan dolayı Ebu's-Serâyâ kızdı. Kûfe'ye giderek İbn Tabâtabâ'ya biat etti ve isyan etmiş oldu.¹³⁶ Gerçekten Herseme'nin Sehloğulları'nı Me'mûn'un gözünde küçük düşürmek ve başarısız göstermek amacıyla böyle bir siyaset izleyip izlemediğini tespit etmek ise şimdilik imkânsız görünmektedir.

Herseme'nin öldürüldüğünü Bağdat halkı ve askerler öğrenince Hasan b. Sehl Bağdat valisi Ali b. Hişâm'a haber göndererek askerinin ve Bağdatlıların erzakını vermeyi geciktirmesini bildirdi. Muhtemelen olası bir isyanda insanların yiyecek sıkıntısı çekmekten korkarak isyan etmekten caymalarını sağlamak amacıyla böyle bir tedbir alınmış olmalıdır. Ancak Bağdatlılar, hem Herseme'nin öldürülme haberi hem de erzakın dağıtılmaması neticesinde Hasan'ın amilleri olan Muhammed b. Ebî Hâlid ve Esed b. Ebi'l-Esed'i Bağdat'tan kovdular. Yerine İshâk b. Mûsâ b. el-Mehdî'yi geçirdiler.¹³⁷ Halk “ona ve âmillerine beldemizde razı olmayız” dedi. Bu şekilde birkaç gün süren çatışma ve karışıklıktan sonra erzaklarının kendilerine tekrar dağıtılması karşılığında anlaşarak düzen sağlanmıştır.¹³⁸

4. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilmesi Olayı ve Fazl b. Sehl'in Rolü

4.1. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilmesi

Dönemin önemli gelişmelerinden bir tanesi de 201/817 yılında Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın veliaht olarak tayin edilmesi olmuştur. Halîfe Me'mûn'un aldığı bu ani karar hilâfetin tamamıyla Abbâsî ailesinden çıkıp Alioğulları'na geçmesi anlamına geliyordu. Böyle bir değişime sebep olacak olan kararın alınmasındaki maksat neydi? Hangi sebep Me'mûn'un böyle bir kararı almasında etkili olmuştu? Gerçekten o, şahsi kanaati ile mi yoksa veziri Fazl b. Sehl gibi kimselerin tavsiye ve tahrikleriyle mi bu kararı aldı? Bu ve benzeri soruların cevaplarını bulmak uzun zamandan beri, hem klasik İslâm

¹³⁶ et-Taberî, *Târîh*, VIII/528-529; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/302-304

¹³⁷ et-Taberî, *Târîh*, VIII/543-544

¹³⁸ Bk.: İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/246; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/86

tarihçilerinin hem de dönemle ilgili çalışmalar yapan çağdaş tarihçilerin uğraşlarından biri olmuştur.

Ali b. Mûsâ'nın Me'mûn tarafından veliaht olarak tayin edilip edilmediğinde herhangi bir şüphe yoktur. Rivayetlerin ittifakla vurguladığı gibi kendisine veliaht olarak biat alınmıştır.¹³⁹ Tartışmaların ağırlık merkezini onun hangi sebeple tayin edildiği, bir diğer ifadeyle Me'mûn'un Ali b. Mûsâ'yı veliaht tayin etme sebebinin ne olduğudur. Elimizdeki rivayetleri sınıflandırdığımız zaman nakillerin temelde iki sebep üzerinde durduğunu görebilmekteyiz. Bunlardan birincisi, Me'mûn'un Abbâs ailesinin ve Ali ailesinin fertleri hakkında uzun uzun düşündükten sonra en faziletli ve liyakatli olanı tespit etme ve tercih etme düşüncesidir. Bu düşüncenin kaynağının ne olduğu vb. eleştiri ve tahlillerine konunun ilerleyen kısımlarında değinilecektir. Klasik kaynaklarda üzerinde durulan ikinci sebep ise, yine Me'mûn'un Hz Ali'nin Abbâsoğulları'ndan birtakım kişileri önemli devlet görevlerine getirmesine karşılık olarak, bir bakıma vefa borcu kabilinden, Alioğulları'nı mükâfatlandırma arzusudur. Aşağıda verilecek olan rivayetlerin bu bilgiler ışığında değerlendirilmesi uygun olacaktır.

el-Mes'ûdî, Me'mûn'un Racâ b. Ebî ed-Dahhâk ve Yâsir el-Hadim'i, Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı getirmeleri için gönderdiğini ifade ettikten sonra şöyle demektedir:

*“Ebû'l-Hasan Ali b. Mûsâ er-Rızâ, Merv şehrindeyken Me'mûn'a geldi. Me'mûn onu güzel bir şekilde ağırladı ve yakın dostlarının tamamının çağrılmasını emretti. Onlara Abbâsoğulları ve Alioğulları üzerinde çok düşündüğünü, kendi zamanında Ali b. Mûsâ er-Rızâ dışında daha üstün ve işi daha çok hak eden birisi bulamadığını haber verdi. Sonra veliaht olarak ona biat aldı. İsmi dinar ve dirhemlere bastırdı. Muhammed b. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı kızı Ümmü Ca'fer ile evlendirdi. Siyahın elbise ve bayraklardan kaldırılmasını emretti. Bunun yerine elbise ve bayraklarda yeşili kullandı.”*¹⁴⁰

Me'mûn Ali b. Mûsâ'yı veliaht tayin ettikten sonra bu haberi ileri gelen komutanlarına bildirmişti. İnsanlardan biat alma işini ve ülkenin diğer bölgelerine

¹³⁹ Bk.: el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II/448; et-Taberî, *Târîh*, VIII/554-555; el-Mes'ûdî, *Mürûc*, I V/28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/247-248; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/94 vd.; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/22-23; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II/2; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 307; el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 312; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 217

¹⁴⁰ el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/28

haberini ve siyah giymeyi terk etme emrinin yazılmasını Fazl b. Sehl'e vermişti.¹⁴¹

İbn Tiktaka da Me'mûn'un konu üzerinde uzunca düşündükten sonra bu kanaate vardığını ifade eden şu ifadelere yer vermektedir:

“Me'mûn kendisinden sonra hilâfetin durumu hakkında düşündü ve kötülenmekten kurtulmak için hilafeti en uygun kişiye vermek istedi. Anlatıldığına göre o, iki evin - el-Beytü'l-Abbâsî ve el-Beytü'l-Alevî- önde gelenlerinin durumlarını göz önüne aldı ve ikisinden Ali b. Mûsâ er-Rızâ dışında daha uygun, daha faziletli, daha takvalı, daha dindar bir kimse göremedi. Ona ahretti, kendi eliyle bir mektup yazdı ve Rızâ'yı kabul etmesi için zorladı, o da kabul etmek istemedi. Sonra kabul etti ve Me'mûn'un mektubunun üzerine “ben emre boyun eğerek kabul ettim” anlamında kendi yazısını yerleştirdi. Eğer Ca'fer ve halk bunun zıddını iddia ederse bununla şahit göstermiş oldu. Fazl b. Sehl, Me'mûn'un veziri, bu işi gerçekleştiren ve Me'mûn'u teşvik edendir. Böylece insanlar Me'mûn'dan sonra Ali b. Mûsâ'ya biat ettiler. O, 'er-Rızâ min Âli Muhammed' (s.a.v.) ismini aldı. Me'mûn insanlara siyah elbiseyi çıkarmayı ve yeşil giymeyi emretti. Bu olay Horasan'da oldu.”¹⁴²

Haberde de görüldüğü üzere İbn Tiktaka, diğer tarihçilerden farklı olarak, veliaht tayin olayının tamamen vezir Fazl b. Sehl'in planı olduğunu kesin bir dille ifade etmektedir.

İbn Kesîr de ilk başta Me'mûn'un Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı halîfeliğe geçirmek istediğini ancak reddetmesi üzerine veliaht tayin ettiği haberini desteklemektedir.¹⁴³

İbnü'l-Cevzî, Me'mûn'un Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı veliaht tayin ettiği esnada yazılan ahitnamenin bir nüshasını vermektedir. Bu ahitte yukarıdaki bilgilerden farklı olarak Me'mûn'un özellikle ahirette hesaba çekilmemek için en layık olanı seçmeye çalıştığı vurgulanmaktadır.¹⁴⁴

Me'mûn'un Hz. Ali'nin Abbâsoğulları'ndan birtakım kişileri önemli devlet görevlerine getirmesine karşılık olarak, Alioğulları'nı mükâfatlandırma arzusu şeklinde özetlenen ikinci sebebe gelince:

Me'mûn'un veliaht tayin kararından sonra Bağdat halkı ve Abbâsoğulları karara

¹⁴¹ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 312. Ayrıca bk.: et-Taberî, *Târîh*, VIII/554-555

¹⁴² İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 217

¹⁴³ Bk.: İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/250

¹⁴⁴ Yapılan ahitname için Bk.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/94-100

karşı çıktılar ve Me'mûn'u hilâfetten azlederek yerine amcası İbrahim b. Mehdîyi halîfe tayin ettiler. Bu gelişmelerden sonra Me'mûn acilen Bağdat'a gitme kararı aldı. İşte ikinci sebebi ortaya koyan haber, Me'mûn'un Bağdat'a girmesinden sonra Abbâsoğulları ile yaptığı konuşmalar arasında geçmektedir. İbn Tiktaka bu haberi şöyle aktarmaktadır:

“Sonra Me'mûn Bağdat'a gitmek için elini çabuk tuttu ve oraya ulaştı. İbrâhîm b. Mehdî ve Fazl b. Rebî' saklanmıştı. Şehre girince Abbâsîler onu karşıladı ve yeşil giymeyi terk ve siyaha dönme konusunda onunla konuştular. Zeynep binti Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbâs Me'mûn'un yanına geldi. Zeynep, Mansur ile aynı kuşaktandı. Abbâsoğulları ona hüürmet ederlerdi. Zeynebîler ona nispet edilirler. Me'mûn'a dedi ki: “Ey Mü'minlerin Emiri! Seni hilâfeti ailenden Alioğulları'na nakletmeye sevk eden nedir? Dedi ki: Hala! Ben gördüm ki, Ali hilâfete geçtiğinde Abbâsoğulları'na ihsanda bulundu. Abdullah'ı Basra'ya, Ubeydullah'ı Yemen'e, Kusem'i Semerkand'a vali tayin etti. Ailemden hiçbirinin iş başına geçince onların çocuklarına yaptıklarından dolayı onları mükâfatlandırıldığını görmedim. Bundan dolayı ihsanı karşılığında onu mükâfatlandırmak istedim. Halası Ona dedi ki: Ey Mü'minlerin Emiri! Sen Alioğulları'na iyilik yapmaktasın ancak, işin sende olması onların iyiliğini isteyen senden ve işin onlarda olmasından daha değerlidir. Sonra yeşil elbisenin değiştirilmesini istedi ve Me'mûn kabul etti. İnsanlara da değiştirilmesini ve siyah elbiseye dönülmesini emretti. Sonra Me'mûn amcası İbrâhîm b. el-Mehdî'yi affetti, cezalandırmadı, ona ihsanda bulundu ve dostlarından oldu. Fazl b. Rebî'e de aynısını yaptı. Yumuşak huylu idi. İnsanlar bağışlamayı ne kadar sevdiğimi bilseler bana suçlarıyla yaklaşırlardı' diyordu.”¹⁴⁵

Suyûtî de bu rivâyetin bir benzerini aktarmaktadır.¹⁴⁶ Ayrıca Suyûtî, *“Onun bunu yapmasına Şiilikte ifrata düşmesi sebep olmuştur, öyle ki şöyle denildi: ‘O kendisini azletmeyi ve hilâfetin Ali b. Mûsa er-Rızâ'ya geçmesini istedi.’”¹⁴⁷* demektedir.

İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Me'mûn ile halası arasında geçen konuşmanın daha değişik bir şeklini rivayet etmektedir. Buna göre konuşma şöyle gelişmişti: *“Ey Müminlerin Emiri! Elbette sen Alioğullarının iyiliğini istemektesin. Ancak bizim*

¹⁴⁵ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 219

¹⁴⁶ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 308

¹⁴⁷ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 307

durumumuz senin onlara iyilikte bulunmandan ve onların içinde bulunduğu durumdan daha güçlü. Dolayısıyla içimizden birini sakın teşvik etme! Me'mûn dedi ki: Halacığım! Vallahi bu anlamda hiç kimse senin bu konuşmandan daha etkili benimle konuşmadı. [Bağdat'taki Abbasoğulları'nın senin söylediğin bu]İstedikleri şeyler yerine getirilecek. Sonra Me'mûn siyah giydi ve yeşili terk etti. Me'mûn'un Alevîlere meyletmesi yapmacıktı ve Ali'nin yaptığına karşılıktı. Nitekim imâmeti Haşimoğlu'na özellikle Abbâsoğulları'na verdi.”¹⁴⁸

Konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunan Hasan İbrahim Hasan, “Sünnî ve Şîî tarihçilerin ekseriyeti sıhhatinde şüphe olmayan üç temel noktada birleşmişlerdir. Bunlar: Me'mûn'un Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı kendine veliaht yapmış olduğu, Alioğullarının sembolü olan yeşil rengi giydiği ve Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı 202/817 yılında kızı Ümmü Habîb ile evlendirmiş olduğudur.”¹⁴⁹ demektedir. Ayrıca sebepleri hakkında; “Şu iki maksattan hangisinin daha ağır bastığını sormayı yerinde buluyoruz: Me'mûn'un Ali er-Rızâ'ya karşı olan duygusu kendisini sırf Alioğulları'nın hilâfete Abbâsoğulları'ndan daha layık olduğunu kabule sevk eden dini bir duygu muydu? Yoksa bu dini duygu, arasında Me'mûn'un kalpleri Şîî inanç esaslarını sevmeye yatkın olan Horasanlıların dostluğunu kazanmasına yönelik olarak İranlılara meyletmesinin etkisiyle -ki, annesi ve hanımı İranlı idiler, ayrıca İranlıların etkisiyle Şia taraftarı olarak yetişti- ortaya atılmış siyasi bir planı mı ihtiva ediyordu?”¹⁵⁰ dedikten sonra kanaatini şöyle dile getirmektedir: “Bu hadiselerde şaşılacak bir durum yoktur. Zira Me'mûn'un kendisi dahi İran inançlarından etkilenmişti. Çünkü annesi Horasanlı idi. Yine o bu yaptığıyla İranlıların güvenini ve rızasını kazanmayı başarıyordu. Bu yüzden bu davranışının dini olmaktan çok siyasi olarak kabul edilmesi gerekir. Bağdat halkının galeyana gelip İbrahim b. Mehdi'yi halife seçmeleri ve Me'mûn'un Bağdat'a girişine kadar yaklaşık iki sene hilâfette kalması (202–204/817–819) bunu göstermektedir.”¹⁵¹

Abdülaziz ed-Dûrî ise İran etkisinin Alioğullarını desteklemeyi gerektirdiği şeklindeki yaygın görüşe karşı çıkmaktadır. Birinci olarak o zamanlar Şîîliğin Arabî olduğunu, İran eğiliminin ise gerçekte Me'mûn'un siyasetinin bir parçası olmadığını,

¹⁴⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II/2-3

¹⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, II/184

¹⁵⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, II/184

¹⁵¹ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, III/186-187

ancak Fazl b. Sehl'in siyaseti olduğunu ileri sürmektedir. İkinci olarak ise, Me'mûn'un Alioğullarına karşı önceden kalma dini duygusal bir eğilime sahip olsa da ancak bu eğilimin aniden ortaya çıktığını ve ilk defa siyasi alanda Ali b. Mûsâ er-Rızâ'ya biatte gözlemlendiğini ifade etmekte ve akla en uygun görüşün bu olduğunu iddia etmektedir.¹⁵²

Yine ed-Dûrî konu hakkındaki nihaî kanaatini şöyle dile getirmektedir: *“Benim görüşüm odur ki, Me'mûn Rızâ'ya biati iki evin en faziletlisi olduğu için yapmadı. Özellikle iddialarıyla Me'mûn kendisiyle çelişiyor. Çünkü o, er-Rızâ'ya biat kabilinden Hasan b. Sehl'e 'Ben eğer Mahlu'u yenersem Ebû Tâlib ailesinin en faziletlisine onu (halîfeliği) geçireceğime dair Allah'a söz verdim' demiştir. Bundan anlaşılıyor ki o, hilâfetin Alioğulları'na geçmesine karar vermişti. Mesele iki evin ricalinin en sâlihini seçme meselesi değildi. Ben de Fazl b. Sehl'in tesiri ve Me'mûn'un Horasan'da bulunmasının bu hatayı yapmaya onu zorladığına kanaat ediyorum.”*¹⁵³

Konu hakkında değerlendirmelerde bulunanlardan olan Ahmed Emîn ise şu tespitlere yer vermektedir: *“Acaba Me'mûn'u daha önce kimsenin yapmadığı bu işe sevk eden şey neydi? Bana göre bu birkaç hususa bağlıdır: 1. Ali döneminde ortaya çıkan fitneler kendi gününe kadar geldi. Sonra gördü ki onlar devleti zayıflatan ve birliği parçalayan fitnelerdir. Bundan dolayı Abbâsoğulları ve Alioğullarının önüne hangisinin daha hayırlı olduğunu seçen bir yol açmak belki iyi olacaktır. Böylece fitne biter, iki aile tüm Müslümanların iyiliğinde yardımlaşır. Eğer düşüncesi bu idiyse insanların her zaman akla hüküm etmediklerini gözden kaçırmıştır. Anlaşmazlık bu kadar kolay sona ermez. Alioğulları'nın beytlerine olan asabiyetleri ve Abbâsîlerin beytlerine olan asabiyetleri akli eğip bükme ve fitneler ortaya çıkmaktadır, olan da budur. 2. Me'mûn Bağdat Mu'tezile mezhebi ekolüne bağlı bir mu'tezilîdir. Onlar Ali'nin hilâfete daha layık olduğunu, hatta Ebû Bekir ve Ömer'den bile daha layık olduğunu düşünürler. Dolayısıyla ondan sonra onun zürriyeti de en layık olandır. Böylece mezhebine tabi oldu ve halîfeliği onlara devretti. 3. O, Fazl b. Sehl ve Hasan b. Sehl'in tesiri altındaydı. Bu ikisi İranlıdır. İranlıların ise damarlarında Şîilik akar. er-Reşîd zamanında Bermekî ailesi konusunda olan hal gibi. Çok geçmeden görüşlerine Me'mûn'u ikna ettiler, sonunda karar verdi ve yaptı. 4. O düşündü ki, Alevîlerin hilâfeti elde etmeden yoksun*

¹⁵² ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, s. 160-161

¹⁵³ ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, s. 161 vd.

olmaları imamlarına bir kutsallık kazandırıyor. Yönetime geçtikleri zaman insanların içine çıkarlar hataları ve sevapları ortaya çıkar, böylece bu kutsiyet ortadan kalkar.

*Benim kanaatim Me'mûn yaptığında samimi ve tasarrufunda sadık olduğudur. Nitekim Me'mûn bu Ali er-Rızâ'yı kızıyla evlendirdi, Muhammed b. Ali'yi de diğer kızıyla.*¹⁵⁴

Ya'kûbî'nin haber verdiğine göre Me'mûn, Muhammed b. er-Rızâ'yı kızı Ümmü'l-Fazl ile evlendirdi. Ona [düğün hediyesi olarak] iki milyon dirhem verilmesini emretti. Rivayete göre Me'mûn '*Ben Rasûlullah ve Ali b. Ebî Tâlib'in çocuğu olan birisine dede olmayı çok isterim*' diyordu. Ancak Muhammed b. er-Rızâ'nın onun kızıdan çocuğu olmadı.¹⁵⁵ Mes'ûdî de kısaca evlilik haberine değinmektedir.¹⁵⁶ Taberî ve İbnü'l-İmâd da Me'mûn'un Ali b. Mûsâ'yı kızı Ümmü Habîb ile, onun oğlu Muhammed b. Ali b. Mûsâ'yı da diğer kızı Ümmü'l-Fazl ile evlendirdiğini aktarmaktadırlar.¹⁵⁷

Brockelmann da, Hasan İbrahim Hasan'ın Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı tayin sebebinin İranlılara yakınlaşmak için yaptığını ifade ettiği gibi, Me'mûn'un bu yaptıklarının Iraklıların (bölgede yaşayan İranlıların) gönlünü ve rızasını kazanmak için yaptığını ifade etmektedir.¹⁵⁸

Bu değerlendirmelerden de anlaşıldığı üzere Me'mûn'un veliaht tayin olayını sadece Fazl b. Sehl'in kendisini etkilemesine bağlamak doğru bir değerlendirme olmayacaktır. Çünkü O, düşünce olarak Şi'a'ya yaklaşmıştı ve sempati duymaktaydı.¹⁵⁹ Nitekim Fazl'ın ölümünden yıllar sonra bile Me'mûn, zaman zaman Şiî gibi davranmış ve buna benzer kararlar almıştır. Bunlardan birinde Hz. Peygamberden sonra yaratılanların en hayırlısının Ali (r.a.) olduğunu söylemeyi emrederek halkı kabul etmeye zorlamıştır.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Beyrût, ts., III/295-296

¹⁵⁵ el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/454

¹⁵⁶ el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/28

¹⁵⁷ et-Taberî, *Târîh*, VIII/566; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III/3. Ayrıca bk.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/109 vd.; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 307

¹⁵⁸ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s. 113

¹⁵⁹ Sırma, İhsan Süreyya, *Abbâsîler Dönemi*, s. 77

¹⁶⁰ Bk.: ez-Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Düvelü'l-İslâm*, Beyrût, 1985, s. 116

4.2. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Ölümü

Kronolojik olarak Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın ölümü Fazl b. Sehl'in ölümünden sonra gelse de, konu bütünlüğünün bozulmaması açısından, yeri gelmişken veliaht Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın ölümüne de değinmek uygun olacaktır. Az sonra görüleceği üzere onun veliaht tayin edilme olayı, vefatıyla birlikte değerlendirilmektedir.

Me'mûn, detaylarını "Abbasoğulları'nın Fazl b. Sehl'e Karşı Tepkileri" ve "Fazl b. Sehl'in Öldürülmesi" başlıkları altında göreceğimiz, ülkenin içinde bulunduğu iç karışıklıkların farkına varması ve Bağdat'a gitmek üzere yola koyulmasından sonra iki önemli olay meydana geldi. Bunlardan ilki, veziri Fazl b. Sehl'in Serahs hamamında öldürülmesi, ikincisi ise veliaht Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın 29 Safer 203/5 Eylül 818 tarihinde aniden ölümüdür.

Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın ölümü hem dönemin tarihçileri arasında hem de günümüz tarihçileri arasında ihtilafa sebep olmuştur. Klâsik tarih kaynaklarından bazısında Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Me'mûn tarafından komplo düzenlenerek öldürüldüğü ifade edilmekte veya dolaylı olarak ima edilmektedir. Bazı kaynaklarda ise onun ölüm sebebi olarak, aşağıda görüleceği üzere, doğal hastalıklar veya olaylar zikredilmektedir. Şimdi onun ölümüyle ilgili haberlerin değerlendirilmesine geçelim.

el-Ya'kûbî, "*Me'mûn Tûs'a gelince, er-Rızâ Ali b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed Nûgân denilen köyde 203/818 senesi başında vefat etti. Rahatsızlığı üç gün sürdü. Denildi ki; Ali b. Hişâm içinde zehir olan üzüm yedirdi. Me'mûn ona çok üzüldü*" dedikten sonra Ebû Hasan b. Ebî Abbâd'dan Me'mûn'u Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın cenazesinde çok üzüntülü yürürken gördüğünü, Me'mûn'un Ali'nin kabrinde üç gün kaldığını ifade eden haberi aktarmaktadır.¹⁶¹

et-Taberî olayı şöyle anlatmaktadır: "*Anlatıldığına göre Me'mûn Serahs'tan çıktı ve Tûs'a kadar geldi. Oraya vardığı zaman babasının mezarı başında birkaç gün kaldı. Sonra Ali b. Mûsâ üzüm yedi ve biraz abarttı. Bu yüzden aniden öldü. Bu olay Safer ayının sonunda oldu. Me'mûn emretti ve Reşîd'in kabrinin yanında defnedildi. Rebî'ü'l-Evvel ayında Hasan b. Sehl'e Ali b. Mûsâ b. Ca'fer'in öldüğünü ve ölümüyle ne kadar üzüntüye ve sıkıntıya boğulduğunu bildiren bir mektup yazdı. Abbâs oğullarına, mevaliye ve Bağdat halkına da Ali b. Mûsâ'nın öldüğünü, kendisinden sonra ona biat*

¹⁶¹ el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/453

etmesini kınadıklarını bildiren ve tekrar ona itaat etmelerini isteyen bir mektup yazdı. Mektuba cevap olarak ona ve Hasan'a bir insana yazılabilecek en ağır şekilde mektup yazdılar. Ali b. Mûsâ'nın namazını kıldırın Me'mûn'du."¹⁶²

el-Mes'ûdî de yediği üzümünden dolayı öldüğünü ve üzümün zehirli olduğunun söylendiğini rivayet etmektedir.¹⁶³

İbnü'l-Esîr, Me'mûn'un zehirli üzümle onu öldürttüğünün söylendiğini aktardıktan sonra haberin doğru olmadığı kanaatini dile getirmektedir.¹⁶⁴

Ebû'l-Fidâ, ölüm sebebi olarak sadece çok üzüm yemesini, yani hazımsızlık olarak ileri sürmekte, herhangi başka bir iddiayı dile getirmemektedir.¹⁶⁵

İbnü'l-İmâd el-Hanbelî diğer rivayetlerin aksine ölüm sebebi olarak humma hastalığını göstermekte, ancak zehir olduğunun da söylendiğini ifade etmektedir.¹⁶⁶

İbn Tiktaka ise tamamen ölümünün Me'mûn tarafından kurulan bir tuzakla olduğunu iddia eden şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Sonra üzüm içine zehir koyarak Ali b. Mûsâ er-Rızâ'ya tuzak kurdu. Üzümü severdi. Ondan yedi ve abarttı. Sonra da saatinde öldü. Sonra Me'mûn Bağdat'taki Abbâsoğullarına mektup yazdı. Onlara şöyle diyordu: 'Ali b. Mûsâ olayından dolayı inkar ettiğiniz şey ortadan kalktı ve adam öldü.' Onlar da Me'mûn'a en ağır cevabı verdiler.*”¹⁶⁷

Kaynaklarda Bağdat halkının Me'mûn'a verdiği ifade edilen cevap mektubuna rastlayamıyoruz. Ancak Me'mûn, Bağdatlıların bu ağır ifadeler içeren mektubuna karşılık olarak uzunca bir mektup yazmış ve kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır. Me'mûn mektubunda sık sık görüşlerini destekleyici ayetlere atıfta bulunmaktadır. Özet olarak mektubunda ifade ettiği hususları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bağdat halkının gösterdikleri bu tavırdan dolayı Me'mûn onlara, Kur'ân-ı Kerîm'de ifade edilen helak edilmiş kavimlere benzedikleri uyarısını yapmaktadır.

2. Hz. Ali'nin fazileti ve Hz. Peygambere gösterdiği yararlıklarını hatırlatmaktadır. Me'mûn muhtemelen Bağdat halkının Alioğullarından Ali b.

¹⁶² et-Taberî, *Târîh*, VIII/568

¹⁶³ el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/28

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/351

¹⁶⁵ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/23-24

¹⁶⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II/6

¹⁶⁷ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 218

Mûsâ'nın veliaht tayin edilmesini garipsemeleri üzerine Hz. Ali'nin ve dolayısıyla onun taraftarlarının faziletlerini hatırlatarak yapılan işin garipsenecek bir şey olmadığını ifade etmeye çalışmıştır.

3. Ümeyyeoğulları'nın Alioğullarına yaptığı zulümleri hatırlatarak, Abasoğullarının da onlardan farklı olmadığını ve yine Alioğullarını haksız yere öldürdüklerini itiraf etmektedir. Bir anlamda Me'mûn bu ifadeleriyle sanki veliaht tayin olayı ile, yaptıkları haksızlıkları affettirmeyi amaçladığını ima etmektedir.

4. Bağdat halkının kendisine karşı birlik olup kardeşi Emîn'e destek vermelerini hatırlatmaktadır. Me'mûn böylece onların kendisine karşı yaptıklarını hatırlatarak kendi yaptığı bu işin, onların yaptığından daha hafif olduğunu ifade etmeye çalışmış olmalıdır.

5. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'dan daha faziletli birisini bulamadığı için ve Allah'ın dilemesiyle onu veliaht tayin ettiğini söylemektedir.

6. Bağdatlıların Me'mûn'un oğlu Abbâs'a veliaht olarak biat almasını istediğini, ancak Abbâs'ın henüz yetişkin olmamasına rağmen onların böyle bir şeyi istemelerini dini yaşantılarındaki eksiklikten ve yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışmalarından kaynaklandığını söylemektedir.

7. Biat işinden dolayı Me'mûn'un günaha girdiği iddialarına karşılık olarak da; asıl günahın Hz. Ali'ye karşı işlendiğini, bu yüzden de onun ailesinden birisini veliaht tayin etmekten daha hayırlı bir iş yapmadığını ileri sürmektedir.

8. Bağdatlıların atalarının itibarının sarsıldığı iddiasına da; Kureyş'li müşriklerin de zamanında aynı sözlerle karşı çıktıklarını hatırlatmaktadır.

9. Yine Bağdat'taki Abbasoğullarının, Me'mûn'u Mecûsîler'e (Fazl ve kardeşi Hasan b. Sehl) devlet yönetimini teslim etmesinden dolayı kınamalarına karşı olarak ise şu cümlelerle savunma yapmaktadır: “*Onlar Mecûsîlerdi ve Müslüman oldular, tıpkı bizim babalarımız ve annelerimiz gibi. Şimdi İslâm'ı kabul edenler, Mecûsîler; ve İslâm'dan dönen de sizlersiniz. Muhakk ki, İslâm'a dönen bir mecûsî, dinden çıkan bir müslümandan daha hayırlıdır.*”¹⁶⁸

Çağdaş tarihçilerden Ahmed Emîn, Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın veliahtlığı ve

¹⁶⁸ Bk.: Madelung, Wilferd, “New Documents Concerning al-Ma'mun, al-Fadl b. Sahl and 'Ali al-Rıdâ”, *Stadia Arabica at İslamica, Festschrift for Ihsan Abbâs*, der.: Wadâd al-Qâdi, Beirut: American University of Beirut, 1981, s. 340-344

ölümüyle ilgi şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Benim kanaatim Me’mûn’un yaptığında samimi ve tasarrufunda sadık olduğudur. Nitekim Me’mûn bu Ali er-Rızâ’yı kızıyla evlendirdi, Muhammed b. Ali’yi de diğer kızıyla. Ancak kader Me’mûn onu veliaht tayin ettikten ve üç gün hasta olduktan sonra Ali er-Rızâ’nın çabuk ölmesini istedi. Me’mûn’un Bağdat isyanından dolayı onu zehirlediği iddia edildi. Şi’a’nın çoğunluğunun iddiası da imamlarının zehirlendiğidir. Bu doğru değil. Tarihçiler Me’mûn’un ona olan büyük üzüntüsünü rivayet ediyorlar, tıpkı Me’mûn’un onun ölümünden sonra ve Bağdat’a varmasından sonra yeşil giymeye 17 gün devam ettiğini ve komutanlara giymeyi mecbur tuttuğunu rivayet ettikleri gibi (ki o Alioğullarının şîârıdır.) Abbâsoğullarının kendisini ayıpladıklarını görünce ve bu konuda arabozucular onları kışkırtınca yeşil elbiseyi siyaha çevirmeye mecbur oldu (ki o Abbâsî şiarıdır). Dolayısıyla eğer zehirlendiği doğru ise, zehirleyen Abbâsî ailesinin fedâîilerinden Me’mûn dışında biri olabilir.”¹⁶⁹

Ayrıca Ahmed Emîn Taberî’de yer alan ve Me’mûn’un Alevîler hakkındaki olumlu düşüncelerini ifade eden rivayeti de görüşüne şahit tutarak şöyle der:

“Bütün bunlarla beraber çok isyan etmelerine rağmen Me’mûn Alioğullarına acımaya devam ediyordu. Mu’tasım’a yaptığı tavsiyelerinden birinde şöyle der: Bunlar, Müminlerin Emiri amcan Ali b. Ebî Tâlib’in oğullarıdır. Onlarla iyi dostluk kur, kötülüklerinden sakın, iyiliklerini ve yakınlıklarını kabul et. Her sene yeri geldiğinde bağlarını ihmal etme. Çünkü onların hukuku sayısız bakımdan vaciptir.”¹⁷⁰

Brockelmann, kanaatini de içeren şu bilgileri vermektedir:

“Me’mûn babasının mezarı başında dua ederek maneviyatını kuvvetlendirmek için evvela Tûs’a gitti. Veziri yolda, Serahs’ta hamamda katledildi. Tûs’ta da damadı söylendiğine göre bir hazımsızlık neticesinde, fakat büyük bir ihtimalle zehirlenerek öldü. Me’mûn’un damadı Hârûn’un mezarı yanında gömüldü ve kendisi Şiîler tarafından derhal şehid sıfatıyla takdis edildiği için türbesi etrafında Meşhed er-Rıdavî yâhut sadece Meşhed denen eski Tûs’u tamamen kıymetten düşüren ve bugün Kerbelâ’dan sonra Şiîlerin en büyük mukaddes makamını teşkil eden yepyeni bir

¹⁶⁹ Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm*, III/295-296

¹⁷⁰ Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm*, III/296

şehir vücuda getirildi."¹⁷¹

Philip K. Hitti, "*Halîfe el-Me'mûn itimadını kazanmış kölelerden bazılarını belli bir tertip ile ihsan ve hediye görünüşü altında şüpheli idarecilerin yanlarında casusluk vazifesi görmek yahut icap ediyorsa bu gibi idarecilerin ortadan kaldırılmasında kullanmak üzere göndermede hünerliydi.*"¹⁷² İfadelerine yer vermektedir. Anlaşılan, Me'mûn'un böyle bir olayı kesinlikle tertip etmeyeceği kanaatini kuvvetlendirecek bir şöhrete sahip değildi. Bundan dolayı da bütün şüpheler Me'mûn'un üzerinde toplanmaktadır.

Sonuç olarak Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Me'mûn tarafından mı yoksa Abbâsî fedaileri tarafından mı öldürüldüğü, ya da eceliyle mi öldüğü konusunda tam bir fikir birliği olduğunu söylemek zordur. Ancak olayın seyri dikkate alındığında Me'mûn'un durumu bir şekilde öğrenip Bağdat'a hareket ettikten sonra işleri akışına bırakarak öylece, yaklaşık iki sene süren yolculuğuna devam ettiğini söylemek oldukça zayıf bir iddia olacaktır. Böyle hassas bir dönemde, üstelik kendi bölgesinde meydana gelen olaylardan haberdar olmaması düşünülemez. Aynı şekilde Ali er-Rızâ'nın ölümünden en kârlı çıkacak olan kişi Me'mûn'un kendisidir. Alenen Alioğulları'nın imamlarından birini ortadan kaldırdığını söylemesi ve doğrudan bu işin içinde olması, ortaya çıkacak olan tepkilerden dolayı, mümkün değildi. Dolayısıyla bizzat kendisi olmasa bile dolaylı olarak, elimizdeki rivayetlerin de şahitliğiyle, Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın ölümünden sorumlu olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır.

5. Abbâsoğulları'nın Fazl b. Sehl'e Karşı Tepkileri

Me'mûn, Emîn ile giriştiği iktidar mücadelesini kazandıktan sonra 198/813 senesinde bu mücadelede büyük yararlılıklar göstermiş olan komutanlarından Tâhir b. Hüseyin'e fethettiği yerleri ve elindeki malları Hasan b. Sehl'e bırakmasını emretti ve Hasan'ı el-Cibâl Bölgesi, Fâris, Ehvâz, Basra, Kûfe, Hicâz ve Yemen gibi büyük bir bölgeye vali olarak atadı. Tâhir'i de Mevsıl, Cezîre, Şam ve Mağrib'e tayin ederek ona, Rakka'ya gidip Nasr b. Şebes'le savaşma görevini verdi.¹⁷³ Anladığımız kadarıyla Fazl,

¹⁷¹ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 114

¹⁷² Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II/526.

¹⁷³ et-Taberî, *Târîh*, VIII/527; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I/390; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/21

dönemin saygı duyulan bu güçlü komutanı ve devlet adamını Irak bölgesinden uzaklaştırarak, halifelğin tamamında kendi tahakkümünün daha kolay işlemlerini sağlamaya çalışmıştır.¹⁷⁴ Bu durum Irak halkının ve özellikle de Tâhir'in hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Hatta büyük ihtimalle hem Tâhir'in Nasr b. Şebes'le mücadelede isteksiz davranmasına, hem de Irak halkının boyun eğebileceği bir komutanın bölgeden uzaklaştırılmasıyla karışıklıkların daha kolay çıkmasına sebep oldu. Tâhir, haberi alınca üzüntüsünü '*Emîru'l-Mü'minîn bana insaf etmedi*' diyerek ifade etti. Sonra Cezîre'ye giderek Nasr'la harbettirildi.¹⁷⁵

Hasan b. Sehl, bölgenin idaresinde başarılı olamadı. Valiliği süresince sürekli olarak Irak halkının başkaldırısına maruz kaldı. Hatta bir seferinde işlerini yürütmesi için bizzat kendisinin halef olarak gönderdiği Ali b. Ebî Sa'îd ona muhalefet etti. Bu anlaşmazlık ancak Me'mûn'un araya girmesi ve Ali b. Ebî Sa'îd'e elçi göndererek '*Ya elini Hasan'ın eline koyar veya bize gelir, aksi halde boynunu vur*' diyerek tehdit etmesiyle giderilebildi.¹⁷⁶

Irak'taki Abbâsoğulları'nın Hasan b. Sehl'e ve onun gıyabında Fazl b. Sehl'in yaptıklarına verdiği en büyük tepkilerden birisi de, daha önce bahsi geçtiği üzere, Abbâsîlerin büyük komutanlarından Herseme b. A'yen'in Fazl tarafından bertaraf edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bağdatlılar, hem Herseme'nin öldürülme haberi hem de erzakın dağıtılmaması neticesinde Hasan'ın amilleri olan Muhammed b. Ebî Hâlid ve Esed b. Ebi'l-Esed'i Bağdat'tan kovdular. Yerine İshâk b. Mûsâ b. el-Mehdî'yi geçirdiler.¹⁷⁷ Bağdat halkı Hasan'ın yönetimine o kadar hoşnutsuzlar ki, "*Ona ve âmillerine beldemizde razı olmayız*" diyerek tepkilerini ortaya koydular. Hasan, halkı ancak yüklü miktarda erzak dağıtarak teskin edebildi.¹⁷⁸

Bağdat halkının Sehloğulları'na karşı duydukları, en basit deyişle, hoşnutsuzluğun artmasına sebep olan olaylardan birisi de 201/816 senesinde Bağdat'ta suçluların ve eşkiyanın eziyetinin artması olmuştur. Bu suçlular güpegündüz kadın ve çocukları kaçırdı, aleni bir şekilde köyleri basarak mallarına el koydular.¹⁷⁹ İbnü'l-İmâd

¹⁷⁴ Bk.: el-Kervî, İbrâhim Süleyman, *Nizâmü'l-Vizâra*, s. 174

¹⁷⁵ el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/446

¹⁷⁶ Bk.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/85

¹⁷⁷ et-Taberî, *Târîh*, VIII/543-544

¹⁷⁸ Bk.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/246

¹⁷⁹ et-Taberî, *Târîh*, VIII/551; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 92-93; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/22

el-Hanbelî, bu senelerde Bağdat halkının büyük bir belaya uğradığını, neredeyse yok olacaklarını; hatta halktan bazılarının yağma, esaret ve pahalılıktan dolayı oradan taşındığını rivayet etmektedir.¹⁸⁰

Muhtemelen bu zamanlarda yaşanan yönetim boşlukları, kendilerini yakalayıp cezalandıracak bir kuvvetin olmaması ya da gerekli iktidarda bulunmaması bu suçluları cesaretlendirmiştir. Ancak Taberî suçluların bizzat Bağdat'taki yöneticilerden destek aldığını ifade eden şu cümlelere yer vermektedir: *“Onları engelleyecek bir sultan yoktu, onları engellemeye gücü yetmiyordu. Çünkü sultan onlarla övünüyordu, onlar sultanın maiyyetindendi. Bu yüzden yaptıkları suçları engelleyemiyordu.”*¹⁸¹

Mevcut yönetimin suçluları engelleyemediğini gören halk, bir araya gelerek kendileri engelleme kararı aldılar. Mes'ûdî'nin “Ruveybida” veya “Mutavvi'a” olarak isimlendirdiği¹⁸² hareketin başında Enbâr Yolu civarından Hâlid ed-Düreyviş denen bir adam bulunmaktaydı. O, iddiasına göre, “Emr Bi'l-Ma'rûf Nehy 'Ani'l-Münker” (iyiliği emretme, kötülükten alıkoyma) için insanları kendine katılmaya davet etmekte ve ‘*Ben sultanı kötülemiyorum ve onu değiştirmiyor, onunla savaşıyorum ve ona bir şey emredip bir şeyi de yasaklamıyorum*’ diyordu. Yine Horasan halkından Sehl b. Selâme el-Ensârî adında bir adam boynuna bir Mushaf asarak, aynı iddiayla ve ‘*Ancak ben kim olursa olsun kitap ve sünnete muhalefet eden herkesle savaşırm, sultan ya da başkası olsun. Hak insanların hepsi için geçerlidir. Kim bu konuda bana biat ederse onu kabul ederim, kim muhalefet ederse onunla savaşırm.*’ diyerek ortaya çıktı. Bunlar Bağdat'taki eşkiyaların peşine düşerek yakalayabildiklerini yakaladılar ve cezalandırılmaları için sultana gönderdiler.¹⁸³

Bağdat'taki Abbâsoğulları en büyük tepkiyi, Me'mûn'un Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı veliaht olarak tayin etmesi ve Abbâsoğullarının simgesi olan siyahı terk edip yerine Alioğullarının simgesi olan yeşili kullanması neticesinde göstermişlerdir. Anladığımız kadarıyla hilâfetin el değiştirilmeye çalışılması bardağı taşıran son damla olmuştur.

¹⁸⁰ İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerât*, II/2-3

¹⁸¹ et-Taberî, *Târîh*, VIII/551

¹⁸² el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/29

¹⁸³ et-Taberî, *Târîh*, VIII/551-552; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/ 92-93; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/22

Haberi alan Bağdatlılar 201/816 senesinde, zaten yönetiminden hoşlanmadıkları Hasan b. Sehl'e tekrar isyan ettiler. Hasan b. Sehl Vâsıt'a kaçmak zorunda kaldı. Onu Muhammed b. Hâlid ve askerler takip ettiler ve Vâsıt yakınında Ebû Kurayş denen köyde karşılaştılar. Muhammed b. Hâlid'in aldığı bir ok yarası sonucunda hayatının kaybetmesi üzerine askerler daha da kızarak ellerinde esir bulunan Züheyr b. el-Müseyyeb ed-Dabiyy'i feci bir şekilde öldürdüler. Ayrıca bu esnada Bağdat halkı da Me'mûn'un yaptığına karşılık olarak onu azletme çabalarına girişti. Bir grup Muhammed b. Salih b. el-Mansur'un yanına gelerek '*Biz Mecûsîn'in yönetiminden dolayı bu devletin yok olmasından korkuyoruz. Ki Me'mûn Ali b. Mûsâ er-Rızâ için biat aldı. İzin ver sana biat edelim. Biz işin sizden çıkmasından korkuyoruz*' dediler. Muhammed de onlara '*Me'mûn'a biat ettim, Muhammed b. Sâlih Bağdat'ta Me'mûn'a biat eden ilk Hâşimi'ydi, ben sizin adamınız değilim*' diyerek tekliflerini kabul etmedi.¹⁸⁴

Yine halktan bazıları Mansur b. el-Mehdî'ye gelerek, '*Hasan b. Sehl'i kastederek, Mecûsî oğlu Mecûsîden asla razı olmayız*' demek suretiyle ona halife olarak biat almak istediklerini belirttiler. Ancak o, halife olarak değil sadece emir olmak şartıyla kabul edeceğini bildirdi ve kendisine emir olarak biat alındı.¹⁸⁵

Haberin Bağdat'a gelmesin üzerinden geçen birkaç gün içerisinde Me'mûn'a karşı oluşan tepkiler gitgide arttı. Halk, yapılanların Fazl b. Sehl'in bir oyunu olduğuna inanıyordu. Sonunda Bağdat'ta, el-Mehdî'nin oğulları İbrâhîm ve Mansûr ile Emîn'in eski veziri Fazl b. Rebî'in önderliğinde, Abbâsîlerin ileri gelenlerin de katılımıyla 5 Muharrem 202/24 Temmuz 817 tarihinde Me'mûn azledilerek yerine İbn Şekle olarak tanınan İbrâhîm b. el-Mehdî'ye halife olarak biat alındı. Ona, el-Mübârek lakabı verildi.¹⁸⁶

¹⁸⁴ el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/450-451

¹⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/92. Taberî'deki rivayetlerde hem 201/816 senesinde hem de 202/817 senesinde İbrâhîm b. el-Mehdî'ye biat alındığı ifade ediliyor. Bk.: *Târîh*, VIII/554-557. Muhtemelen İbnü'l-Cevzî'nin haber verdiği Mansûr'un emir tayin olayı, İbrahim'e biat olarak aktarılmış olabilir. Hatırlanacağı üzere Me'mûn Bağdat'taki gelişmeleri duyunca halkın halife olarak değil, emir olarak biat ettiğini zannettiğini söylemişti. Yine muhtemelen halkın İbrâhîm'e halife olarak biati Fazl tarafından gizlenmiş, sadece emir tayin olayı Me'mûn'a haber verilmiştir.

¹⁸⁶ el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/450-451; et-Taberî, *Târîh*, VIII/55-557; el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 312; el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/28; es-Se'âlibî (Nisbet edilmektedir); *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, s. 97-98; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/105 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/326-327; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 217; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/22-23; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX/247-248; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 307; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II/2

İbrâhîm b. el-Mehdî görevine başladıktan sonra şehrin problemleriyle yakından ilgilendi. İsyan eden Mehdî b. Ulvan el-Harûrî'nin üzerine Ebû İshâk b. er-Reşîd önderliğinde kuvvetler göndererek yenilgiye uğrattı. Ebu's-Serâyâ'nın kardeşi de Kûfe'de isyan etmişti. Gassân b. el-Ferec onu hezimete uğratarak başını İbrâhîm'e gönderdi.¹⁸⁷ Suçluları engellemek için bir araya gelen ve kendilerine Mutavvi'a ismini veren gönüllüler de kontrolden çıkmıştı. Yine 202/817 senesinde İbrâhîm, Sehl b. Selâme el-Mutavvi'i'yi yakalayarak hapse atılmasını ve cezalandırılmasını sağladı.¹⁸⁸

Görüldüğü üzere artık Me'mûn'la beraber ülkede ikinci bir halîfe daha bulunmaktaydı. Kanaatimize göre aslında İbrâhîm de Me'mûn'un halîfelğine isyan etmedi. Ancak onun olayların farkına varabilmesi ve Bağdat'taki Abbâsoğullarının tam olarak nasıl bir tepki içerisinde olduğunu anlayabilmesi için bu çareye başvurulmuştu. Nitekim Me'mûn'un Bağdat'a girmeden evvel İbrâhîm'in herhangi bir direniş göstermeden saklanması ve daha sonra Me'mûn'un İbrâhîm'i ve diğerlerini kapsayan genel bir af ilan etmesi bunu ispatlamaktadır.

¹⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/107-108

¹⁸⁸ et-Taberî, *Târîh*, VIII/562; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FAZL B. SEHL'İN VEFÂTI VE KİŞİLİĞİ

1. Fazl b. Sehl'in Öldürülmesi

Burada Fazl b. Sehl'in öldürölme olayına ve tespit edilebildiğı kadarıyla ölümüne sebep olduğı düşünölen ve iddia edilen hususlara değinilecektir. Ayrıca özellikle öldürölme hadisesini daha iyi anlamak amacıyla ölümünden sonra meydana gelen olaylara da yer verilecektir.

1.1. Öldürölme Sebepleri ve Öldürölmesi

Ölke iç karışıklıkları ve huzursuzlukları yaşarken Me'mûn'un devleti yönetme işini tamamıyla elinde bulunduran Fazl b. Sehl, bütün haberleri ondan gizliyordu. Me'mûn ise her şeyden habersiz Merv'de, tahtında oturmaktaydı. Me'mûn 202/817'de bir anda Merv'den Bağdat'a doğru yola çıkma kararı aldı. Kaynakların bize haber verdiğıine göre Me'mûn'un bu kararı almasında veliaht tayin ettiğı Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın ölkenin gidişatı hakkında kendisini uyarması olmuştur. Me'mûn'un komutanları durumdan huzursuzdular ancak Fazl b. Sehl'in baskısından korktukları için bir türlü söylemeye cesaret edemiyorlardı. Sonunda Ali b. Mûsâ'yı Me'mûn'a olan biteni anlatması konusunda ikna ettiler. Ali de ona Irak'ta meydana gelen isyanları ve karışıklıkları, Me'mûn'un işlerinin yürötmek üzere emir tayin ettiklerini zannettiğı, Bağdat halkının İbrâhîm b. el-Mehdî'ye biat etmelerini, Sehloğulları'nın konumundan dolayı duydukları rahatsızlığı ve onlarla olan savaşlarını, ayrıca kendisinin veliaht tayin edilmesinden dolayı kızgın olduklarını haber verdi. Me'mûn da önde gelen komutanlarından kendilerine Fazl b. Sehl'e karşı koruyacağına dair teminat verdikten sonra haberlerin doğru olduğunu öğrenerek yine komutanların tavsiyesiyle Bağdat'a gidip işleri eline almaya karar verdi ve derhal

yola çıkmayı emretti. Durumdan haberdar olan vezir her ne kadar bu kişilere baskı ve hatta işkence uyguladı ise de engel olamadı.¹⁸⁹

Kaynaklarımızın neredeyse tamamı Me'mûn'a ülkenin içinde bulunduğu durumu Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın haber verdiğini belirtmektedir. Ancak es-Se'âlibî, kendisine nispet edilen *Tuhfetü'l-Vüzerâ* adlı eserinde Me'mûn'un durumu câriyesinden öğrendiğini belirten şu ifadelerle yer vermektedir:

“Anlatıldığına göre Me'mûn Merv'de iken Ali b. Mûsâ er-Rızâ'ya biat aldığı zaman, bu haber Bağdat'taki Abbâsoğullarına ulaştı. Bu yüzden Bağdatlılar kızdılar ve ‘işin bizim aramızdan çıkmasına razı olmayız’ dediler. Sonra bir araya gelerek İbrahim b. el-Mehdî'ye biat ettiler. Alioğulları da Hicâz, Yemen, Irak ve Taberistan'da ayaklandılar ve Hasan b. Sehl ile savaştılar. Öyle ki onu bozguna uğrattılar. Bu sırada haberler Fazl b. Sehl'in tahakkümü ve posta ve ahbâr görevlilerinin tahakkümü sebebiyle Me'mûn'dan gizleniyordu. Sonra Me'mûn'un câriyesi ustalıkla ipekten, rengârenk süslenmiş bir elbise göndermeyi düşündü. Astarına istediklerini yazdı. Onun üzerine de eski çaputtan bir bez yerleştirdi. Bu elbiseyi Fazl'a sununca, Fazl onu Me'mûn'a götürdü. Me'mûn giymek isteyince astarının bolluğuna ve kirliliğine şaşırdı ve onu çıkardı. Sonra astarın üzerindeki yazıyı buldu. Bunun üzerine haberlerin gizlenmesine kızdı. Fazl b. Sehl'e ters davrandı. Fazl [mazeretini sunmak üzere] dedi ki: ‘Seni bu işten kurtarmayı istedim. Sana sonra durumu haber verecektim.’ Me'mûn özrünü kabul etmedi. Bu vakitten itibaren Irak'a hareket etti. Berîd görevlilerine yanına gelmelerini ve bundan sonra ondan bir şey gizlememelerini emretti.”¹⁹⁰

Me'mûn 202/817 senesinde Merv'den Irak'a doğru yola çıktı. Yanında veliahdı Ali b. Mûsâ er-Rızâ ve Zü'r-Riyâseteyn Fazl b. Sehl de vardı. Yola çıkmadan evvel Fazl için *“Anlaşma ve Mükâfat Yazısı”* adını verdiği bir yazı yazdı. İçinde onun itaatini, nasihatini, öğüdünü, yardımını, dünyadan kendini alıkoymasını, mal ve mülk

¹⁸⁹ et-Taberî, *Târîh*, VIII/564-565; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/346 vd.; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 218-219; en-Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, nşr.: Muhammed Câbir Abdü'l-Âl el-Hînî, Müraca'a: İbrâhim Mustafa, Kâhire, en-Nehdatü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1404/1984, XXII/208-209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/248-249; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III/249

¹⁹⁰ es-Se'âlibî (Nisbet edilmektedir), *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, s. 97-98

edinmede yükselmesini anlatıyordu. Bu ahitnameyi kendine şahit yaptı.¹⁹¹ Anlaşılan o ki; Me'mûn Fazl'ın herhangi bir şüpheye kapılmaması, kendisine güveninin devam ettiğini zannetmesi için böyle bir yola başvurmuştur.

Hasan b. Sehl'in Me'mûn'un Fazl'a kuracağı tuzağı önceden haber aldığı ve durumu kendisine bildiren bir mektup yazdığı iddia edilmektedir. Buna göre Hasan, mektubunda; *"Bu seneki değişiklikleri düşündüm. Bu yıl içinde falan ayın Çarşamba günü senin demir ve ateş sıcaklığını tadacağını hissettim. Bu günün uğursuzluğunu kendinden uzaklaştırman için o gün halife ve Ali ile birlikte hamama gitmekten sakınmanı tavsiye ederim."*¹⁹² demektedir.

Fazl b. Sehl, 2 Şaban 202/13 Şubat 818 tarihi Perşembe günü Serahs'ta hamamda iken Ğâlib es-Su'ûdî el-Esved önderliğinde bir grup tarafından saldırıya uğradı ve katledildi. Öldüğünde kırk sekiz yaşındaydı. 41 sene 5 ay olduğunun söylendiği de rivayet edilmektedir.¹⁹³ Bununla beraber yaşının 60 olduğunu ifade edenler de bulunmaktadır.¹⁹⁴ Ya'kûbî onu öldürenlerle ilgili olarak, Ğâlib er-Rûmî ve Serrâc el-Hâdim adında iki kişiyi zikretmekte, ayrıca Fazl'ın halasının oğlu dediği Ali b. Ebî Sa'îd ve birtakım komutanların da Me'mûn tarafından sorguya çekildikten sonra idam edildiklerini aktarmaktadır.¹⁹⁵ Taberî ise Me'mûn'un maiyetinden dört kişi olduklarını, bunların Ğâlib el-Mes'ûdî el-Esved, Konstantin er-Rûmî, Ferec ed-Deylemî ve Muvaffak es-Sağlebî olduklarını, Me'mûn'un onları bulana mükâfat vaat ettikten sonra el-Abbâs b. Heysem b. Büzürcemher ed-Deylemî'nin onları yakalayarak getirdiğini, sorgulama sırasında kiminin Me'mûn'a *'onu öldürmemizi sen emrettin'* dediğini, içlerinden birinin de Fazl'ın kız kardeşinin oğlu olarak ifade edilen Ali b. Ebî Sa'îd tarafından emir aldıklarını söylediğini rivayet etmektedir. Yapılan sorgulamanın ardından adı geçen kişiler idam edilerek başları Fazl'ın kardeşi Hasan b. Sehl'e gönderilmişlerdir.¹⁹⁶ Rivayetlerde geçen Ğâlib adlı kişinin

¹⁹¹ el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/451-452

¹⁹² Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, II/189-190

¹⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/212; el-Hatîb de 41 sene 5 ay olduğu kanaatindedir. Bk.: *Târîhu Bağdâd*, XII/343

¹⁹⁴ Bk.: et-Taberî, *Târîh*, VIII/565; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/23; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/209

¹⁹⁵ el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/451-452

¹⁹⁶ et-Taberî, *Târîh*, VIII/565; Ayrıca bk.: Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, nşr.: Süheyl Zekkâr, Beyrût, 1993, s. 387; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/346-

Me'mûn'un dayısı olduğu da ifade edilmektedir.¹⁹⁷ Kaynaklarda yer alan isimlerdeki farklılıklara rağmen Me'mûn'un Fazl b. Sehl ortadan kaldırıldıktan sonra, olayı bahane ederek komuta kademesinde Fazl'a yakınlığı ile bilinen kişileri saf dışı bıraktığını söyleyebiliriz.

Me'mûn, Fazl'ın öldürülmesinde herhangi bir müdahalesi yokmuş gibi davrandı.¹⁹⁸ Bu arada Fazl'ın babası muhtemelen oğlunun acısına dayanamayarak birkaç gün sonra vefat etti. Me'mûn Fazl'ın annesine hem oğlu hem de kocası için taziyede bulundu ve dedi ki: *“Allah, oğlunun yerine beni sana bıraktı. Bunun üzerine kadın ağladı ve dedi ki: Senin gibi bir çocuğu kazandıran bir evlada nasıl üzülmeiyim. Kadın hayatına devam etti ve oğlunun kızı Boran ile Me'mûn'un düğününe katıldı.”*¹⁹⁹

Buraya kadar anlattıklarımızdan da anlaşıldığı üzere klasik kaynaklarımızda Fazl b. Sehl'in öldürülmesinin sebebi olarak genelde sahip olduğu makam ve mevkisi, Me'mûn'a uyguladığı tahakküm ve istibdat ve son olarak ülkenin içinde bulunduğu karışıklıklardan sorumlu tutulması gösterilmektedir.

Konuyu değerlendiren çağdaş tarihçilerden Abdülaziz ed-Dûrî de Me'mûn'un Ali er-Rızâ'nın haber vermesi üzerine tehlikenin farkına vararak Bağdat'a doğru yola çıktığını ifade ettikten sonra şöyle demektedir:

*“Bu yola çıkış sadece başkentin değişmesi olmadı. Bilakis ilk başkentin temsil ettiği siyasetin inkılâbı oldu. Bunun anlamı, Fazl b. Sehl'den ve veliahttan kurtulmak gerektiğidir. Bu yüzden Serahs şehrinde yolda onu öldürenleri kışkırttı. (Şaban, h. 202 senesi) Sonra Nûgân köyünde (Tûs yakınında) 203/818 senesi başında veliahttan kurtuldu. Bu iki olay Me'mûn'un siyâsetinde Mansûrî (el-Mansûr'a nisbetle) olduğunu apaçık ifade etmektedir.”*²⁰⁰

348; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 218; el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/28; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/209-210

¹⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/210; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X/100. el-Ya'kûbî, *Ğâlib er-Rûmî* adlı kişinin Me'mûn'un atçibaşısı olduğunu ifade etmektedir. Bk.: *Târîh*, II/452

¹⁹⁸ Yûsuf el-Emîr Ali, “el-Fazl b. Sehl es-Serahsî”, *el-Mevsû'atü'l-Arabîyye*, XIV/563

¹⁹⁹ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X/100. Ayrıca bk.: el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/18; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/212

²⁰⁰ ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, s. 166

Muhammed el-Hudarî Bek de olayın Me'mûn tarafından kurgulandığını ifade eden şu cümleleri kullanmaktadır:

*“Önceki deliller tekit ediyor ki, olay Me'mûn'un tedbiri neticesinde meydana gelmiştir. Çünkü o, üzerindeki Fazl'ın elinin ağırlığını ve onun kendisini aldatmasını, onunla beraber olduğu sürece Bağdat halkından itaat göremeyeceğini hissetti. Böylece bu hizmetlilerle hile kurdu, sonra onları öldürdü ve başlarını Hasan b. Sehl'e gönderdi. Onu taziye etti ve kendisini Fazl'ın yerine atadığını bildirdi.”*²⁰¹

C. Edmund Bosworth de; *“Şüphesiz Fazl, halifeliğin birliği için kurban edildi”* diyerek onun öldürülmesinin Me'mûn'un, devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarma siyasetinin bir gereği olduğunu ifade etmektedir.²⁰²

Konuya daha genel bir açıdan bakan Hasan İbrahim Hasan ise, Me'mûn'un atalarının mevalilerine ve yardımcılara saltanatta kendilerine müdahale etmelerine veya saltanatı düşmanları olan Alioğullarına geçirmek için çalışmalarına müsamaha göstermedikleri gibi Fazl b. Sehl'e de göstermediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla onun ölüm sebebinin kendisinden önceki vezir ve devlet adamlarının ölüm sebepleriyle benzer olduğunu dile getirmektedir.²⁰³

Yukarıda verilen bilgilerden ve değerlendirmelerden de anlaşıldığı üzere halife Me'mûn, hilâfetin ellerinden kayıp gittiğini farketmiş, aldığı tedbirler vasıtasıyla da veziri Fazl b. Sehl'in ortadan kaldırılmasını sağlamıştır.

1.2. Öldürülmesinden Sonraki Gelişmeler

Fazl b. Sehl'in Serahs'ta hamamda iken öldürülmesinden sonra meydana gelen en önemli gelişme Me'mûn'un yanında beraber yolculuğa çıktıkları Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın yaklaşık yedi ay sonra Tûs şehrinde Nûgân denilen köyde 29 Safer 203/5 Eylül 818 de aniden ölmesi ya da öldürülmesidir. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın ölümü tarihçiler tarafından yine onun veliaht olarak tayin edilmesi konusuyla beraber değerlendirmeye tabi tutulduğundan dolayı bizde bu haberi çalışmamızın geride kalan bölümünde “Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilmesi Olayında Fazl b. Sehl” başlığı altında

²⁰¹ el-Hudarî Bek, *Muhâdarât*, s. 182

²⁰² C. Edmund, “Fazl b. Sahl”, *Encyclopedia Iranica*, Newyork, 1999, IX/465

²⁰³ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, II/164

değerlendirmiş bulunmaktayız. Bu sebeple burada sadece olayı zikretmekle yetineceğiz.

Me'mûn'un Bağdat'a doğru yaptığı bu uzun yolculuk esnasında her bir adımını sakın ve dikkatli attığı görülmektedir. Belki de yolculuğun süresini uzatan şey de onun bu tedbirli tavrı olsa gerektir. Burada Bağdat halkının içinde bulunduğu durum ve Me'mûn'a karşı duydukları, yapılan yazışmalar neticesinde öğrendiğimiz kızgınlıklarına rağmen Me'mûn'un kendisine karşı bir savaşın başlamayacağından bu kadar emîn olmasının sebebini düşünmeden kendimizi alamıyoruz. Bu sorunun cevabının ise Me'mûn'un şu sözlerinde gizli olduğunu görüyoruz:

“Me'mûn'un meşhur sözlerinden birisi şudur: Ahmed b. Ebi Hâlid el-Ahvel şöyle dedi: 'Ey Emîru'l-Mü'minîn! Bağdâd halkına hücumumuz hakkında düşündüm de, insanların kalbine yerleşen fitneyle beraber bizim sadece 50 bin dirhemimiz var. Dolayısıyla eğer bir isyan veya bir hareketlenme olursa halimiz nice olur?' Me'mûn dedi ki: 'Ey Ahmed! Doğru söyledin. Ancak sana şunu söyleyeyim ki, bu şehirde insanlar üç kısımdır: Zalim, mazlum ve ne zalim ne de mazlum olanlar. Zalim yalnız affımızı umar, mazlum ise bizden yardım bekler. Ne zalim ne de mazlum olana gelince, evi ona yeter.' Gerçekten dediği gibi oldu.”²⁰⁴

Gerçekten de dediği gibi oldu. Me'mûn Bağdat'a 204/819 senesinde sessiz sedasız, ciddi bir direnişle karşılaşmadan girdi. Onun Bağdat'a girmesiyle bütün fitne ve karışıklıklar sona erdi. Bu sırada Me'mûn'un ve yanındakilerin elbiseleri yeşildi. İnsanlar da yeşil elbise konusunda onu takip ediyor ve gördükleri siyah elbiseli kişileri yakıyorlardı. Bu durum sekiz gün boyunca devam etti.²⁰⁵ Sonra Abbâsîler ve önde gelen komutanlar Me'mûn ile aralarında bir hukuk olduğunu anladığımız ve hala diye hitab ettiği Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın kızı Zeyneb'i onunla konuşup ikna etmek üzere yanına gönderdiler. Zeyneb Me'mûn'a halîfeliğin kendilerinde kalmasının daha doğru olduğunu ifade ettikten sonra Me'mûn'dan yeşil elbise giyme zorunluluğunun kaldırılarak siyaha dönülmesini istedi. İsteğini kabul etti ve siyah giyilmesini emretti. Sonra kendisinin Bağdat'a girmesine az bir zaman kala saklanmış olan amcası İbrahim

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/357-358

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/357; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/25-26

b. el-Mehdî'yi ve kardeşi Emîn'e mücadelede yardım etmiş olan veziri Fazl b. Rebî'i affetti ve yakın dostlarından oldu.²⁰⁶

Tarihçiler Fazl'ın öldürülmesinden sonra kardeşi Hasan'ın bunalıma girdiğini ve aklını zaman zaman kaybettiğini rivayet etmektedirler. Hastalığı o kadar şiddetli olmuştur ki komutanlar tarafından zincire vurulmuş ve evine kapatılmıştır.²⁰⁷ Durumun Me'mûn'a haber verilmesi üzerine cevap olarak askerin başına Dinâr b. Abdullah'ın geçmesi ve mektubun akabinde kendisinin gelmekte olduğu haberi gelmiştir.²⁰⁸ Anladığımız kadarıyla Hasan b. Sehl, eğer gerçekten kardeşinin öldürülmesinden dolayı üzüntüsünden hastalandı ise, bu ilk rahatsızlanmasından sonra Me'mûn'a vezirlik yapmaya devam etmiştir. İbn Tiktaka'nın haber verdiğine göre Me'mûn onunla görüşmeyi sever, yanına geldiği zaman uzun uzun konuşur, ayrılmak isteyince de ona müsaade etmezdi. Bu durum Hasan'a ağır gelmeye başladı ve kâtiplerinden Ahmed b. Ebî Hâlid gibi kimseleri yerine göndermeye başladı. Ancak rahatsızlığı arttı. Aslında bu, kardeşine olan üzüntüsünden kaynaklanmaktaydı. İyileşmek için kendisini odasına hapsedti ve insanlardan uzaklaştı. Me'mûn da Ahmed b. Ebî Hâlid'i kendisine vezir yaptı.²⁰⁹

Abdülaziz ed-Dûrî, Hasan b. Sehl'in rahatsızlığından dolayı hapsedildiği haberinin doğru olma ihtimalinin zayıf olduğu kanaatindedir. Ona göre bu haber ya Me'mûn tarafından uydurulmuş, ya da Me'mûn kendisini değiştirdiğinde Hasan kendisini eve kapatmıştır. Aklını kaybetme olayına ihtimal vermemektedir.²¹⁰

Kanaatimizce de Hasan'ın rahatsızlığı kardeşinin ölümünden dolayı duyduğu üzüntüden kaynaklanmış olmalıdır. Üstelik hizmet ettiği halîfesinin kardeşinin katili ya da azmettiricisi olabileceğini hissetmiş olması, aynı zamanda Me'mûn'un, kızının müstakbel kocası durumunda olması, içinde bulunduğu çaresizlik, karmaşık duygular ve şüpheler de onun bahsedilen rahatsızlığa yakalanmasına sebep olmuş olabilir. Fazl

²⁰⁶ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 29; Suyûtî, *Tarih*, s. 208

²⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, I/391; Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar*, II/24; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II/5

²⁰⁸ et-Taberî, *Târih*, VIII/568-569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/356

²⁰⁹ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 223

²¹⁰ ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, s. 166-167

öldürülmeden önce 202/817 tarihinde²¹¹ Me'mûn ile Hasan b. Sehl'in kızı Boran'ın²¹² nikâhları kıyılmıştır.²¹³ Fakat dünya evine girmeleri muhtemelen Fazl b. Sehl'in öldürülmesi, babalarının ölümü, Hasan'ın hastalığı ve Me'mûn'un devlet işlerini yoluna koyma çabaları gibi sebeplerle ancak 210 Ramazan/825 Aralık ayında mümkün olabilmektedir. Tarihçiler Me'mûn ile Hasan'ın yaptığı bu ihtişamlı düğünün uyandırdığı yankıyı rivayet etmektedirler.²¹⁴

Sonuç olarak Fazl b. Sehl'in öldürülmesi İranlı unsurların Abbâsîler üzerindeki nüfuzunun da kaybolması anlamına gelmiş, Me'mûn izlediği politikaları tamamen değiştirmek durumunda kalmıştır. Özelde Fazl b. Sehl'in, genelde İran'ın tesirinden kurtulan halife, Bağdat'ta Arap ve İran nüfuzuna karşılık devlet idaresinde Türklere yer vermeye başlamıştır.²¹⁵

2. Fazl b. Sehl'in Kişiliği

Fazl b. Sehl'in kişiliği hakkında kaynaklarda yer verilen özelliklerini aşağıdaki başlıklar altında ifade etmek mümkündür.

2.1. Menfaat Gözetmemesi

Fazl b. Sehl, davranışlarında ve yaptığı işlerde menfaat gözetmeyen birisiydi. Onun bu özelliğini ibn Tiktaka şu rivayetle ortaya koymaya çalışmaktadır:

“Zü'r-Riyâseteyn'in karakteri mevkisi artmadan önce de çok yüksekti. Hârûn er-Reşîd zamanında bir gün Me'mûn'un hocası dedi ki: Me'mûn senin hakkında iyi düşünceye sahip. Onun tarafından sana 1 milyon dirhem verilmesini imkânsız görmüyorum. Bunun üzerine Fazl öfkeleni ve dedi ki: Senin bana kinin mi var? Benim

²¹¹ İbnü'l-Esîr 204/819 olarak vermektedir. Bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/395-396. Ancak bu tarihin doğru olma ihtimali düşüktür. Çünkü Fazl öldürülmeden önce Ali b. Mûsâ er-Rızâ ve oğlu, Me'mûn'un iki kızı ile evleniyor. Me'mûn da izlediği siyaset gereği Taberî'nin belirttiği bu esnada Hasan'ın kızıyla evlenmeyi düşünmüş olmalıdır. Ayrıca Hasan'ın hem kardeşini hem de babasını kaybettiği, üstelik hastalandığı bir anda, Me'mûn da yönetimi eline alma işleriyle uğraştığı esnada evlilik yapmayı düşünme ihtimalleri kanaatimize göre zayıf görünmektedir. İbnü'l-Cevzî de Me'mûn'un Boran ile 202/817'de nikâhlandığını ancak 210/825'de dünya evine girebildiğini ifade etmektedir. Bk.: *el-Muntazam*, X/109

²¹² İsmi Hatice'dir, Boran lakaptır. Birincisi daha meşhurdur. Me'mûn, babasının yanındaki konumundan dolayı onunla evlenmiştir. Bk.: İbn Hallikân, *Vefeyât*, I/258

²¹³ et-Taberî, *Târih*, VIII/566; el-Ya'kûbî, *Târih*, II/459; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II/3

²¹⁴ Bk.: Taberî, *Târih*, VIII/606 vd.; ; İbn Abdirabbih, *el-İkd*, V/120; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/109 ; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I/258 vd.

²¹⁵ Bk.: Yıldız, Hakkı Dursun, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, XII/275-276

*sana bir kötülüğüm mü var? Hoca ona dedi ki: Hayır! Vallahi bunu sana olan sevgimden dedim. Fazl dedi ki: Sen bana onunla 1 milyon dirhem elde edeceksin mi diyorsun? Vallahi ben onunla az veya çok mal elde etmek için arkadaşlık etmiyorum. Onunla ancak şu yüziğümün hükmü doğuda ve batıda geçsin diye arkadaşlık ediyorum. Hoca dedi ki: Vallahi çok geçmeden emeline ulaştı.*²¹⁶

Aynı haberi aktaran el-Cahşiyârî'nin rivayetine göre olay Me'mûn'un hocalarından Yûnus b. Rebî'in yanında geçmektedir. Yûnus yanına Ebû Muhammed el-Yezîdî'yi de çağırarak Fazl'a yukarıdaki sözleri söylemektedir.²¹⁷ Anlaşıldığına göre bu iki hoca Fazl'ın Me'mûn'a olan duygu ve düşüncelerinde samimi olup olmadığını ölçmeye çalışmışlardır.

Fazl b. Sehl'in menfaat gözetmeyen bir kişi olduğuna bir örnek de yine el-Cahşiyârî'nin haber vermesine göre Me'mûn'un bütün ısrarlarına rağmen Fazl'ın onun kızıyla evlenmeyi kabul etmemesidir. Rivayete göre Me'mûn, Fazl b. Sehl'i kızıyla evlendirmek için çok uğraştığını ancak Fazl'ın '*beni assan da onu yapmam*' dediğini aktarmaktadır.²¹⁸

2.2. Cömertliği ve Yardım Severliği

Fazl b. Sehl târihî kayıtlara cömert bir insan olarak geçmiştir.²¹⁹ O, Bermekiler'e yaklaşan derecede cömert ve eli açık birisiydi.²²⁰ Nitekim bu hususta Bermekiler'in yolundan gidiyordu.²²¹

Onun cömertliği hakkında el-Cahşiyârî şu tespiti yer vermektedir:

"Anlatıldığına göre o, bazen çevresinden birinde bir şey hoşuna gitmediğinde hizmet için, bir şey almak için veya eşlik etmek için ona yaklaştığı zaman içindeki kötü düşünceyi veya duyguyu yok ederdi.

Birisi kendisinden bir ihtiyacının giderilmesini istediği zaman, o kişiye şöyle derdi: 'Evet demekten çekiniyorum ki, [o zaman sana veya sözüne] kefil olmuş olurum. Hayır demekten de çekiniyorum ki, [o zaman] seni ümitsizliğe düşürmüş olurum. Ancak bakarız

²¹⁶ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 221-222

²¹⁷ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 280

²¹⁸ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 307

²¹⁹ el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/ 340

²²⁰ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 221

²²¹ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 307; el-Ömerî, İbn Fazlullah (749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Tıpkı Basım, Fuad Sezgin, Frankfurt, 1988, XI/56

ve [sonunda çözüm yolunu] Allah kolaylaştırır.’ [Böylece] Onun yanından hiç kimse memnun olmadan ayrılmaz”²²²

2.3. Affediciliği

O, aynı zamanda son derece affedici bir insandı.²²³ Hatta kendisine isyan etmiş olan er-Rüstemi adlı kişi geldiği zaman ona şöyle demişti:

“Biz affi ancak bize itaatte herhangi bir iyilik göstermemiş, bununla beraber bize muhalefette herhangi bir çaba göstermemiş kimseler için düşünüyoruz. Bu durumda sen itaatini sunduğun için affa layıksın. Ayrıca sen bize muhalefette aşırıya gitmedin. Belki suçunun meydana gelmesi küstahlığının bir tarafını ortadan kaldırır ve sevginde ve samimiyetinde artış meydana getirir.”²²⁴

2.4. Müneccim Olması

Müneccimlik, isminden de anlaşıldığı üzere yıldızlar yardımıyla gelecek hakkında tahminde bulunma ve bir nevi bilgi elde etme yöntemi olarak düşünülebilir. İşin özünde İslâm’ın inanç esaslarına aykırı olmasına rağmen Emevî ve Abbâsî saraylarında kadrolu olarak müneccimlerin bulunduğu bilinmektedir. Cellâd örneğinde olduğu gibi İran’dan ithal edilmiş olan müneccimlik, Abbâsî sarayının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir.²²⁵ Halife Mansûr, Bağdâd’ın kuruluşu esnasında yerinin tespiti ve inşa zamanı gibi konularda müneccimlere danışarak kararını vermişti.²²⁶

Fazl b. Sehl de zamanının en ünlü ve iyi görüşlü müneccimi olarak tanınmaktaydı. Bu konuda onun ilginç hükümleri ve isabetli görüşleri bulunmaktaydı.²²⁷ Meselâ iddiaya göre, daha Me’mûn çocukken, onun asaletini görünce fâlına baktı, ilm-i nücûm hakkında bilgisi vardı, yıldızlar onun halife olacağını gösterdi. Bundan dolayı ona katıldı, hizmet etti, hilâfet ona geçinceye kadar işini yönetti ve Me’mûn onu kendine vezir yaptı.²²⁸

²²² el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 307

²²³ el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 307; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 221; el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, XI/56

²²⁴ el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 318

²²⁵ Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II/489

²²⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu’l-İslâm*, II/352 vd. Müellif, Abbâsîlerde şöhret bulmuş müneccimlerin isimlerine de yer vermektedir.

²²⁷ el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, II/56; Yûsuf el-Emîr Ali, “Fazl b. Sehl es-Serahsî”, *el-Mevsû’atü’l-Arabiyye*, XIV/562

²²⁸ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 221

Taberî'nin haber verdiğine göre Me'mûn kardeşiyle mücadele kararını almadan önce Fazl b. Sehl'e bir mektup göndererek görüş bildirmesini istedi. Fazl da şöyle dedi: *“Ey Emir! Bugün bana zaman tanı yarın sana görüşümü bildireyim”. Geceledi ve gecesinde görüşünü hazırladı. Sabah olunca ona yıldızlara baktığını ve Emîn'i yeneceğini gördüğünü, sonucun ona ait olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Abdullah [el-Me'mûn kardeşine karşı takınacağı] tavrını aldı ve Muhammed'le savaş ve harp yapmaya karar verdi.*”²²⁹

Fazl'ın müneccimliği hakkında detaylı bilgi verenlerden birisi de İbn Hallikân'dır. O şöyle demektedir:

“Me'mûn kardeşi Muhammed el-Emîn'le savaş için Tâhir'i göndermeye karar verdiğinde Fazl b. Sehl onun meselesine baktı ve semanın ortasında bir delil buldu. [Bu delil] ‘Zû Yemîneyn’ [ibaresi] idi. Bunun üzerine Fazl, Me'mûn'a Tâhir'in Emîn'e galib geleceğini ve [Tâhir'in] Zü'l-Yemîneyn lakabını alacağını haber verdi. Me'mûn Fazl'ın isabetine şaşırdı, [Fazl'ın öngördüğü gibi Tâhir galib gelince] Tâhir'e bu lakabı verdi ve astrolojiye bakmaya çok düşkün oldu.”²³⁰

İbn Hallikân ayrıca, *“Fazl b. Sehl'in isabet ettiği yıldız hükümlerinden biri de Emîn'e karşı çıkmak için görevlendirildiği zaman Tâhir b. Hüseyin için bir vakit belirlemesidir. Sonra o vakitte sancığını bağladı ve ona teslim etti. Sonra dedi ki: ‘Sana 65 sene boyunca çözülmeyecek bir sancak bağladım.’ Böylece Tâhir b. Hüseyin Ali b. İsmâ b. Mâhân'a Emîn'in ordusunun önderine karşı çıkması ile Ya'kûb b. el-Hüseyin'i Neysabur'da ele geçirmesi arasında 65 sene olmuştur.*”²³¹ demektedir. Müellif bununla Tâhir ve oğullarının yönetim işini ellerinde bulundurma süresini kastediyor olmalıdır. Bilindiği gibi Tâhiriler Devleti Abbâsîlere bağlı yarı özerk bir devlet olarak Tâhir b. Hüseyin ve oğulları tarafından kurulmuştur.

Yine İbn Hallikân; *“Onun isabetlerinden birisi de kendisi hakkında verdiği hükümdür. Şöyle ki: Me'mûn Fazl'ın annesinden geride bıraktığı eşyaları istetti. Kendisine mühürlü, kilitli bir sepet getirildi. Kilidini açtı, kilitli küçük bir sandık daha; içinde bir rulo, rulonun içinde de kendi el yazısıyla ‘Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu, Fazl b. Sehl'in kendisi hakkında verdiği hükümdür. 48 sene yaşayacağına, sonra su ile ateş*

²²⁹ et-Taberî, *Târîh*, VIII/404

²³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/209

²³¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/210. Ayrıca bk.: el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 291

arasında öldürüleceğine hükmetti' yazan bir ipek kumaş parçası vardı. Bu süreyi yaşadı, sonra Serahs'ta Me'mûn'un dayısı Gâlib onu öldürdü."²³² demektir.

ez-Zehebî de onun müneccimliği ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir:

"O, Şîî, müneccim, kurnaz idi. Tâhir b. el-Hüseyn'in hazırlanmasını tavsiye etti ve fal oklarıyla Emîn'e karşı onun zafer kazanacağını hesapladı. Denilir ki: Onun uydurma tahminlerinden birisi de kendisinin 48 sene yaşayacağı hükmüne varması, sonra ateş ve su arasında öldürüleceği hükmüne varmasıdır. O kadar yaşadı ve Me'mûn'un dayısı Serahs hamamında Şaban ayında 202 senesinde onu öldürdü."²³³

2.5. Diğer Özellikleri

Fazl b. Sehl, yönetimi ele almasından dolayı ve devletin temellerini kurmasını sağladığı için Seffâh'a yardım eden Ebû Müslim'e benzemekteydi.²³⁴ İbn Tiktaka Fazl ve kardeşi hakkında şu övgü dolu sözleri aktarmaktadır:

"(Me'mûn'un) Vezirlerinin ilki Sehloğullarıdır. Onların yönetimi zaman cephesinde en ilgi çekici bölümdü ve asır kavşağında bir inciydi. Bermekî yönetiminin özüydü, onlar Bermekîler'in hünerleridir. Me'mûn'un ilk veziri onlardan, Fazl b. Sehl'dir."²³⁵

Fazl b. Sehl'in şöyle dediği rivayet edilmektedir:

"Yahyâ b. Hâlid bana şöyle dedi: Her kırk senede Allah'ın kendisiyle devleti tecdid ettiği bir kişi ortaya çıkar. Bana göre sen onlardansın."²³⁶

Fazl b. Sehl'in ismi, günümüze kadar gelen müsned bir hadiste râvîlerden birisi olarak geçmektedir. el-Hatîb el-Bağdâdî, kendisine Ebû Tâlib Yahyâ b. Ali b. et-Tayyib ed-Deskerî'nin Hulvân'da söylediğini ifade ettiği şu hadîsi rivayet etmektedir:

حدثنا أبو عمر ضرار بن رافع الضبي الكاتب الهروي قال حدثني أبو الحسن عبد الله بن موسى البغدادي الكاتب حدثنا أبو الحسن علي بن مهدي الفقيه المتكلم النحوي حدثنا علي أبو محمد المزني - وكان كاتباً أدبياً - قال حدثني عبد الله بن أحمد البلخي وهو أبو القاسم الكعبي المتكلم - وكان كاتباً لمحمد بن زيد - قال حدثني أبي قال حدثني عبد الله طاهر قال حدثني طاهر بن الحسين بن مصعب بن زريق قال حدثني الفضل بن سهل - ذو الرياستين - قال

²³² İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/210

²³³ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X/100 . Ayrıca bk.: İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II/4-5

²³⁴ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XI/56

²³⁵ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 220

²³⁶ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 232

حدثني يحيى بن خالد بن برمك قال حدثني عبد الحميد الكاتب قال حدثني سالم بن هشام الكاتب قال حدثني عبد الملك ابن مروان كاتب عثمان قال حدثنا زيد بن ثابت كاتب الوحي قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : ((إذا كتبت بسم الله الرحمن الرحيم فبين السنين فيه

((Rasûlullah (s.a.v.) dedi ki: “Bismillâhirrahmânirrahîm” yazdığın zaman, ondaki ‘sîm’i belirt.))²³⁷

İbnü’l-Enbârî’den gelen bir rivâyete göre adamın biri Fazl b. Sehl’e şöyle dedi:

*“Davranışlarının sadelikte eşit olması seni anlatmaktan beni susturdu ve sayısının fazlalığı beni şaşırttı. Bu yüzden onların hepsini söylemenin bir yolu yok. Birini anlatmak istediğimde kardeşi karşı çıktı; çünkü birincisi anlatmaya daha layık değil. Ben de onları anlatmaktan aciz olduğumu belirtmekten başka bir şey anlatamıyorum.”*²³⁸

Ayrıca Fazl b. Sehl, nebîzi haram ilân etti ve içmeyi de yasakladı. Onu içenin de cezalandırılmasını emretti.²³⁹

Fazl, habercileri sevmezdi ve onları kovardı. Bir haberci ona geldiğinde ona şöyle dedi:

*“Bize doğru söylersen, seni sevmeyiz; bize yalan söylersen, seni cezalandırırız; bizden işi bırakmayı istersen, seni işten atarız.”*²⁴⁰

3. Bazı Veciz Sözleri ve Yazıları

Kaynaklarımızda Fazl b. Sehl’in belagat ve anlam açısından tarihe mal olmuş bazı sözlerine ve yazılarına yer verilmektedir. Burada, bahsi geçen bazı sözlerine ve değişik vesilelerle yazdığı yazılarına yer verilecektir.

3.1. Sözleri

Bir keresinde Fazl b. Sehl, Horasan’da hastalanmıştı. Sonra tamamen şifa buldu.

²³⁷ el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/340. Ayrıca bk.: ed-Deylemî, Ebû Şucâ’ Şîraveyh b. Şehredâr (509/1115), *el-Firdevs bi Me’sûri’l-Hitâb*, Beyrût, 1986, I/278; İbn Asâkir, Ebu’l-Kâsım Ali b. el-Hasan (571/1175), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, nşr.: Muhibbüddin Ebî Sa’îd Ömer b. Gülâme el-Amravî, Dimeşk, 1995, XVI/6; es-Suyûtî, Celâllüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekir (911/1505), *el-Câmi’u’s-Sağîr*, Mısır, 1939, I/34. Hadisin sıhhatini değerlendiren el-Elbânî, isnadının zayıf olduğu kanaatini dile getirmektedir. Bk.: el-Elbânî, Muhammed Nâsirüddin, *Silsiletü’l-Ehâdisi’d-Da’îfeti ve’l-Mevdû’a*, Riyâd, 2000, IV/222-223

²³⁸ el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI/342-343; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/110 vd.

²³⁹ el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 308

²⁴⁰ el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 308; el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, XI/56

Afiyete kavuştuğu zaman bir takım kişiler kendisini ziyarete geldiler, hastalıktan kurtulmasından dolayı sevinç gözyaşı döktüler ve sohbet ettiler. İnsanlar konuşmalarını bitirince, onlara döndü ve dedi ki: *“Muhakkak ki, hastalıklarda akıllı kimselerin bilmesi gereken nimetler vardır. Bunlar: Günahlardan arınma, sabır sevabına uğrama, gafletten uyandırma, sağlıklıyken sahip olunan nimetleri hatırlatma, kişinin tevbe dilemesini sağlama ve sadakaya teşvik etmedir.”*²⁴¹

*“Fazl b. Sehl dedi ki: Anladım ki, cimriliğin tamamı Allahu Te’âlâ’ya kötü zanda bulunma, cömertliğin tamamı da Allahu Te’âlâ’ya hüsnü zanda bulunmadır.”*²⁴²

*“Kendinden üstün olandan isteyene hayret ederim ki, kendinden aşağı olanı nasıl da geri çeviriyor.”*²⁴³

*“Birisine bir iş verdiğim zaman ve [o kişi işi yapmayı] geciktirdiğinde, senden bir isteği olmuyor ki onu yerine getirsin; böylece bir zaman onu geciktiriyor.”*²⁴⁴

*“Ğassân b. Abbâd dedi ki: ‘Bir gün Fazl’a dedim ki: Ey Emir! Kendin için arazi ve sancak edinilmesini emretsene! Bunun üzerine dedi ki: ‘Vay sana! İçinde olmaya devam ettiğim sürece dünya tamamen benim arazim ve sancağımdır. Eğer yok olursa ve ben içinde olmazsam, ancak ızdırap vererek yok olur.’”*²⁴⁵

*“Zü’r-Riyaseteyn kâtiplerine şöyle diyordu: ‘Gözün az harflerde uzak yolculuklar yapmaması için, harflerin arasını yakınlaştıran.’”*²⁴⁶

3.2. Yazıları

Fazl b. Sehl birisine bir hediye gönderdi ve ona şöyle yazdı:

*“Sana bir hediye gönderdim. Öyle ki, zengin olarak onu büyük görmüyorum, büyüklenerek onu az vermiyorum, ondan sonra senin için istemeyi de kesmiyorum, onun için övgü olarak senden mükâfat da beklemiyorum. Ve’s-selâm.”*²⁴⁷

Huzeyme b. Hâzim’e şöyle yazdı:

²⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/210. Ayrıca bk.: el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/342; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/111-112

²⁴² el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/342

²⁴³ el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 307

²⁴⁴ el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 307

²⁴⁵ el-Ya’kûbî, *Târîh*, II/452

²⁴⁶ el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 306

²⁴⁷ el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/342

“İşler, tamamlanmasıyla; ameller, sonuçlarıyla; hünerler, devamlı olmalarıyla değerlendirilir. Yarışçının koşusu, varacağı yere kadardır. İşte burada tecrübe, şüphe perdesini kaldırır. Böylece öne geçen övülür; düşen, yerilir.”²⁴⁸

İftiracı birisinin kefâletiyle ilgili olarak şunları yazdı:

“Biz iftirayı kabul etmenin, iftiradan daha kötü olduğunu düşünüyoruz. Çünkü iftira atmak, [bir suçun varlığına] delâlet etmektir; onu kabul etmek ise, [suçu] meşrû kılmaktır. Ki; bir şeye delâlet eden ve onu haber veren kimse, onu kabul eden ve câiz gören kimse gibi değildir. Dolayısıyla iftiracıdan korkun! Çünkü iftirasında doğru ise, muhakkak doğruluğunda günahkârdır. Öyle ki, kutsal olanı korumaz, kusuru gizlemez. Varlık, kendi cinsiyle ilişkilendirilir.”²⁴⁹

Yol keserek eşkiyalık yapan bir takım insanlar hakkında şu âyeti yazdı:

“Allah’a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi, ya da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir. Bu, onların dünyada uğradıkları aşağılayıcı cezadır. Âhirette ise onlar için büyük bir azap vardır.”²⁵⁰

Haksızlığa uğrayan adamlar hakkında şöyle yazdı:

“Mazluma yardımcı olarak Allah yeter!” ve “İçini ferah tut! Çünkü Allah mazlumla beraberdir!”. Ayrıca hâcibine; “Yavaş davran ki, kolayına gitsin!” ve şurta görevlisine; “Nazik davran ki, [Allah’tan] yardım göresin!” diye yazdı.²⁵¹

Suçlu şahitlerin şهادetiyle ispatlanmış olan ve kendisine affedilmesi için aracı olunan bir katil hakkında şöyle yazdı:

²⁴⁸ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 307. Ayrıca bk.: Safvet, Ahmet Zeki, *Cemheretü Resâili'l-Arab*, Kahire, 1971, IV/389

²⁴⁹ Safvet, Ahmet Zeki, *Cemheretü Resâili'l-Arab*, IV/389

²⁵⁰ İbn Abdîrabbih, *el-İkd*, IV/220; Safvet, Ahmet Zeki, *Cemheretü Resâili'l-Arab*, IV/388. Mâide, 5/33. Bk.: Karaman, Hayreddin ve Diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Me'al ve Tefsir*, II/259

²⁵¹ İbn Abdîrabbih, *el-İkd*, IV/220; Safvet, Ahmet Zeki, *Cemheretü Resâili'l-Arab*, IV/388

“Allah’ın Kitâb’ı tâbi olunmaya daha lâyıktır!”²⁵²

4. Şiirlerde Fazl b. Sehl

4.1. Kendisine Nisbet Edilen Şiirler

“Ebû Sümejr dedi ki: Me’mûn zamanında Fazl b. Sehl’in çokça şöyle dediğini işitiyordum:

لَنْ نَجُوتُ أَوْ نَجْتَ رَكَابِي مِنْ غَالِبٍ وَمِنْ لَفِيفِ غَالِبٍ
إِنِّي لَنَجَاءٌ مِنَ الْكَرَائِبِ

((Eğer ben kurtulursam ya da bineklerim kurtulursa,
Ğalib ve Ğalib’in adamlarından,
Ben muhakkak kurtulmuş olurum sıkıntılardan.))²⁵³

انما محنة الكرام إذا ما أجرموا أو تجرموا الذنب تابوا
واستقاموا على المحبة للاح وان فيما ينوبهم وأنابوا

((Bu ancak değerli insanların imtihanıdır ki;
Ne zaman günah işleseler ya da zorla günaha yeltenseler tövbe ederler,
Kardeşlerine sevgi üzere olurlar,
Onları yerine bıraktığı ve onların üzerlerine aldıkları işlerde.))²⁵⁴

4.2. Hakkında Söylenen Şiirler

Müslim b. el-Velid el-Ensârî onun hakkında şöyle demiştir:

أَقَمْتُ خِلَافَةً وَأَزَلْتُ أُخْرَى جَلِيلٌ مَا أَقَمْتُ وَمَا أَزَلْتُ

((Bir hilâfet kurdun, bir diğerini yok ettin;
Kurduğun da, yok ettiğin de ne büyük.))²⁵⁵

²⁵² İbn Abdirabbih, *el-İkd*, IV/220; Safvet, Ahmet Zeki, *Cemheretü Resâilî'l-Arab*, IV/389

²⁵³ el-Ya’kûbî, *Târîh*, II/452

²⁵⁴ el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/342

²⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/211; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerât*, II/5

Ünlü Arap şâiri İbrâhim b. el-Abbâs es-Sûlî, Fazl b. Sehl'in cömertliği hakkında şöyle demektedir:

”لفضل بن سهل يد تقاصر عنها المثل
فبسطها للغنى وسطوتها للأجل
وباطنها للندى وظاهرها للقبل ،

((Fazl b. Sehl'in bir eli vardır ki; benzerleri ona güç yetiremez,

Onun açılması zenginlik için, sertliği ise ecel içindir,

Onun içi cömertlik için, üzeri ise öpücükler içindir.))²⁵⁶

İbn Hallikân, yukarıdaki şiiri aktarırken “şairlerin önde gelenleri onu medhetmiştir” demektedir.²⁵⁷

Kâtip el-Kasım b. Yesâr, Fazl b. Sehl Zü'r-Riyâseteyn lakabını alarak Me'mûn'un vezirliğini üstlendiği esnada Fazl'ın huzuruna girdi ve şu şiiri okudu:

”يا أبا العباس إني ناصح لك والنصح لذى الوُدِّ كبيرُ
لا تُعَدَّنْ لِيَوْمٍ صَالِحٍ إن إخوانك في الخير كثيرُ
وليكنَّ للشرِّ ما أعدَّتْهُمْ إن يوم الشرِّ يومٌ قَمَطَرِيرُ
هذه السُّوقُ التي أَمَلْتُهَا يا أبا العباس والعُمُرُ قصِيرُ“

((Ey Ebu'l-Abbas! Ben sana nasihat ediyorum ki; Akıl sahibi için nasihat önemlidir,

Huzurlu gün için hazırlık yapma; Zira iyilikte kardeşlerin çoktur,

Hazırladıkların kötülük için olsun; Çünkü kötü gün şiddetli bir gündür,

Umduğum çarşı budur Ey Ebu'l-Abbâs!; Ömür ise kısadır.))²⁵⁸

²⁵⁶ el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/341; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/111; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X/100

²⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III/211. İbn Hallikân şiirdeki فبسطها yerine فأنالها kelimesini aktarmaktadır. Bk.: a.y.

²⁵⁸ el-Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 311

İbn Eyyûb et-Temîmî, Fazl b. Sehl hakkında şu şiiri okumuştur:

"العمر ك ما الأشراف فى كل بلدة - وإن عظموا- للفضل إلا صنائع
ترى عظماء الناس للفضل خشعا إذا ما بدا والفضل لله خاشع
تواضع لما زاده الله قدرة وكل عزيز عنده متواضع

((Ömrüne yemin olsun ki, bütün beldelerdeki asiller;

-Büyük olsalar da – Fazl'ın ancak hünerleridir,

Kudretli insanları, ortaya çıktığı zaman, Fazl'a boyun eğer görürsün;

Fazl ise Allah'a boyun eğer.

Allah'ın onun gücünü artırmasından dolayı mütevâzîdir;

Bütün izzet sahipleri ise onun yanında mütevâzîdir.))²⁵⁹

²⁵⁹ el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/341; İki kelime farkla, aynı şiiri İbn Hallikân da rivayet etmektedir.
Bk.: *Veşeyât*, III/211

SONUÇ

Fazl b. Sehl, Mecûsî bir ailenin çocuğu olarak 154/771 yılında Serahs'ta dünyaya geldi. Babasının bir vesile ile Bermekîler'le tanışması üzerine Sehl ailesi Abbâsîler'le temasa geçti. Bir süre Bermekî ailesine hizmet veren Fazl, Farsçadan Arapçaya yapmış olduğu bir kitap tercümesi sayesinde Yahyâ b. Hâlid b. Bermek'in dikkatini çekti. Yahyâ'nın Hârûn Reşîd'e tavsiyesi üzerine Me'mûn'un maiyetine girerek onun davetiyle 190/ 805-806 senesinde Müslümanlığı kabul etti.

Halife Hârûn er-Reşîd'in ölümü sonrasında oğulları Emîn ve Me'mûn arasında çıkan iktidar mücadelesinde Fazl b. Sehl, Me'mûn'un yanında yer aldı. Me'mûn'u Horasan'da kalmaya ve daha sonra kardeşine karşı mücadeleye girmeye ikna etti. Girişilen mücadelenin askerî ve siyasî yönetimini bizzat yönetti. Uyguladığı akıllı politikalarla Me'mûn'un kardeşine karşı üstünlük sağlamasını temin etti ve sonunda 198/813 yılında Me'mûn halife oldu.

Kazandığı başarılarından dolayı Me'mûn tarafından sınırsız yetkilerle donatıldı ve kendisine Zü'r-Riyâseteyn lakabı verildi. Bu, devletin sivil ve askeri yönetiminin kendisinde birleştirildiğini ifade ediyordu. Bu tarihten itibaren hilafet merkezinin Merv'de kalmasını sağlayan Fazl, Me'mûn'un da devlet işlerinden tamamen uzak kalmasını sağladı.

Devlet yönetiminde İranlı unsurlara ağırlık verdi. Devletin asli unsuru olarak kabul edilen Arapları önemli mevkilerden uzak tutmaya çalıştı. Ayrıca vezirlik makamını eski İran gelenekleriyle süsleyerek devletin şeklini Sâsânî imparatorluğunun yapısına benzetmeye çalıştı. Bu yüzden döneminde kistrâlara benzemeye çalışmakla ve devleti kistrâlaştırmakla suçlandı.

Me'mûn'un Şia'nın oniki imamından Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesinde etkili oldu. Bu yüzden Şîî taraftarı olmakla ve devletin Alioğulları'na geçmesine yardım etmekle de itham edildi. Kendisine muhalefet eden Abbasî devlet adamlarının ve komutanlarının önde gelenlerinden Herseme b. A'yen'in Me'mûn tarafından öldürülmesine sebep oldu. Bunlarla birlikte çıkan isyanların bastırılmasında gösterdiği başarısızlık yüzünden ve Bağdat'ta Abbâsoğulları'nın

Me'mûn'u azletmesi üzerine olayların sorumlusu olarak kabul edildi. Me'mûn'un işleri eline almak üzere çıktığı Bağdat seferi esnasında Fazl b. Sehl, 2 Şaban 202/13 Şubat 818 tarihinde Serahs'ta hamamda iken bir grup tarafından suikast düzenlenerek öldürüldü. Me'mûn'un içinde bulunduğu durum ve öldürenlerin Me'mûn'un yakın adamlarından kimseler olması bütün şüpheleri onun üzerinde topladı.

Fazl b. Sehl her yönüyle Bermekîler'e benzemekteydi. Sonu da onlar gibi oldu. Akıllı, çok cömert, menfaat gözetmeyen, affetmeyi seven, belagat sahibi ve astroloji ilminde bilgili bir insandı. Yaşadığı dönemin ünlü şairleri Fazl b. Sehl'i methetmişlerdir.

Çalışmanın dayandığı klasik İslâm Târihi kaynaklarında, Fazl b. Sehl'in müslüman olmadan ve Abbasîler'in hizmetine girmeden önceki hayatı hakkında detaylı bilgiler elde edilememiştir. Çalışmanın sınırlarının ve zaman kısıtlamasının getirdiği zorunluluklar bunda etkili olmuştur. Bu konuda İran tarihi kaynaklarına da ulaşma imkânı durumunda onun soyu ve ailesi hakkında daha geniş bilgilerin elde edilebileceği söylenebilir. Aynı şekilde Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın veliaht tayini ve öldürülmesi konusunda Şîî kaynaklara da ulaşılarak elde edilen bilgilerin diğerleriyle birlikte karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Emîn-Me'mûn mücadelesinin sebepleri konusunda tek bir sebebe bağlı kalmak doğru bir yaklaşım olmamaktadır. Dolayısıyla, çalışmada da ifade edildiği üzere, bu iktidar mücadelesinin sadece Fazl b. Sehl tarafından başlatıldığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Ancak Me'mûn'un, kardeşinin sahip olduğu üstünlüklere rağmen ona karşı böyle bir mücadeleyi göze almasında Fazl b. Sehl'in etkili olduğu muhakkaktır.

Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın veliaht tayin edilmesi olayında da tek bir sebep ileri sürerek indirgemeci bir anlayışla hareket etmek tarihî gerçeklerin büyük oranda gözden kaçırılmasına sebep olacaktır. En başta böyle bir kararı almak Me'mûn'un yetki sınırları içerisindeydi. Belki Fazl b. Sehl'in Me'mûn'un içinde bulunduğu durumdan da yararlanarak, tavsiyeleriyle onu böyle bir kararı alma hususunda desteklediği söylenebilir.

Fazl b. Sehl hakkında olumlu ya da olumsuz hangi kanaate varılırsa varılsın apaçık bir gerçek vardır ki, o sahip olduğu üstün yetenekleriyle döneminin fırsatlarını akıllıca değerlendirmeyi bilmiş ve Abbâsî tarihinin seyrinin değişmesinde büyük rol oynamıştır.

Çalışmamızın bu alanda yapılacak diğer çalışmalara katkıda bulunacağını ümit ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- ❖ **AHMED EMİN**, *Duha'l-İslâm*, Beyrût, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- ❖ ----- *Zuhru'l-İslâm*, I-II, Beyrût, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1969
- ❖ **BARTHOLD, W.**, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, İlavelerle trc.: M. Fuat Köprülü, İkinci Basım, Ankara, 1963
- ❖ **BOSWORTH, C. Edmund**, “Fazl b. Sahl”, *Encyclopedia Iranica*, Vol. IX, Newyork, 1999, pp.
- ❖ **BOZKURT, Nahide**, “HârûnurReşîd” *DİA*, XVI/258-261, İstanbul 1997
- ❖ ----- “Herseme b. A'yen”, *DİA*, XVII/239-240, İstanbul, 1997
- ❖ ----- “Me'mûn”, *DİA*, XXIX/101-104, İstanbul, 1997
- ❖ **BROCKELMANN, C.**, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, trc.: Neşet Çağatay, Ankara, 1964
- ❖ **el-CAHŞİYÂRÎ**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs (331/942), *Kitabü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Mısır, 1980
- ❖ **ed-DEYLEMÎ**, Ebû Şucâ' Şîraveyh b. Şehredâr (509/1115), *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, Beyrût, 1986
- ❖ **ed-DÎNEVERÎ**, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *İslâm Târîhi (el-Ahbâru't-Tivâl)*, trc.: Nusrettin Boleli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul, 2007
- ❖ **DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ**, Ed.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Çağ Yayınları, 1986
- ❖ **ed-DÛRÎ**, Abdülazîz, *el-Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel (Dirâsetün fî Târîhi's-Siyâsi ve'l-İdârî ve'l-Mâlî)*, Beyrût, Dâru't-Talî'a, 1997
- ❖ **EBÛ DÂVUD**, Süleyman b. Es'as es-Sicistânî (275/888), *es-Sünen*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrût, ts.
- ❖ **EBÛ'L-FEREC el-ISFEHÂNÎ** (356/967), *Kitabü'l-Eğânî*, Beyrût, ts.
- ❖ **EBÛ'L-FİDÂ**, İmâdüddin İsmâîl (732/1332), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, Beyrût, ts.
- ❖ **el-ELBÂNÎ**, Muhammed Nasıruddin, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Da'îfeti ve'l-Mevdû'a*, Riyâd, 2000

- ❖ **HALÎFE b. HAYYÂT** (240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, nşr.: Süheyl Zekkâr, Beyrût, 1993
- ❖ **el-HAMEVÎ**, Şihâbüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrût, 1957
- ❖ **HASAN İBRAHİM HASAN**, *Târîhu'l-İslâm (es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sakafî ve'l-İctimâ'î)*, Mısır, 1964
- ❖ **el-HATİB el-BAĞDÂDÎ**, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (463/1071), *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrût, ts.
- ❖ **HİTTİ**, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, trc.: Salih Tuğ, İstanbul, 1995
- ❖ **el-HUDARÎ BEK**, Muhammed, *Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümeme'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsiyye)*, Mısır, 1970
- ❖ **el-İŞ**, Yûsuf, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dimaşk, Dâru'l-Fikr, 1982
- ❖ **İŞILTAN**, Fikret, "Me'mûn", *İA*, VII/693-700, İstanbul, 1957
- ❖ **İBN ABDİRABBİH**, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*, nşr.: Ahmed Emîn, İbrâhim el-Ebyârî, Ahmed ez-Zeyn, I-VII, Kâhire, 1965
- ❖ **İBN ASÂKİR**, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan (571/1175), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, nşr.: Muhibbüddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Ğulâme el-Amravî, Dimeşk, 1995
- ❖ **İBN HALDÛN**, Abdurrahmân b. Muhammed (808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, I-VII, Beyrût, 1971
- ❖ **İBN HALLİKÂN**, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed (681/1282-1283), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, I-IV, nşr.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kâhire, ts.
- ❖ **İBN KESİR**, Ebü'l-Fidâ (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-VII, Beyrût, ts.
- ❖ **İBN TİKTAKA**, Ali b. Tabâtabâ (709/1309), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrût, Dâru Sadr, 1966
- ❖ **İBNÜ'L-CEVZÎ**, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, nşr.: Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrût, 1995

- ❖ **İBNÜ'L-ESÎR**, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem (630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrût, 1965
- ❖ **İBNÜ'L-‘İMÂD el-HANBELÎ**, (1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrût, Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, ts.
- ❖ **KARAMAN**, Hayreddin ve Diğerleri, *Kur'ân Yolu Türkçe Me'âl ve Tefsir*, D.İ.B. Yay., Ankara, 2007
- ❖ **KEHHÂLE**, Ömer Rızâ, *Mukaddemât ve Mebâhis fî Hadâratı'l-Arab ve'l-İslâm*, Dımaşk, 1974
- ❖ **el-KERVÎ**, İbrâhîm Süleyman, *Nizâmü'l-Vizâra fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, İskenderiyye, 1989
- ❖ **KURT**, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2002
- ❖ **MADLUNG**, Wilferd, “New Documents Concerning al-Ma'mun, al-Fadl b. Sahl and 'Ali al-Rıda”, *Stadia Arabica at İslamica, Festschrift for Ihsan Abbâs*, ed. Wadâd al-Qâdi, Beirut: American Üniversitesi of Beirut, 1981, s. 333-346
- ❖ **MAHMUD ŞÂKİR**, *et-Târîhu'l-İslâmî (ed-Devletü'l-Abbâsiyye)*, 5. Baskı, V-VI, 1991
- ❖ ----- *Hz Âdem'den Bugüne İslâm Târîhi*, Trc.: Ferit Aydın, İstanbul, 1993
- ❖ **MANTRAN**, Robert, *İslâmın Yayılış Târîhi (VII-XI. Yüzyıllar)*, trc.: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981
- ❖ **el-MES'ÛDÎ**, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali (346/957), *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire, Matbaatü's-Sa'âde, 1948
- ❖ **NESÂÎ**, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb (303/915), *es-Sünen*, nşr.: Abdülfettah Ebû Ğudde, Halep, 1986
- ❖ **en-NÜVEYRÎ**, Şihabüddin Ahmed b. Abdilvehhâb (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, nşr.: Muhammed Câbir Abdü'l-‘Âl el-Hînî, Müraca'a: İbrâhîm Mustafa, Kahire, en-Nehdatü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 1404/1984
- ❖ **el-ÖMERÎ**, İbn Fazlullah (749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, Tıpkı Basım, Fuad Sezgin, Frankfurt, 1988

- ❖ **ÖZAYDIN**, Abdülkerim, “Fazl b. Rebî”, *DİA*, XII/274-275
- ❖ **SAFVET**, Ahmet Zeki, *Cemheretü Resâili'l-Arab*, I-IV, Kahire, 1971
- ❖ **es-SE'ÂLİBÎ**, Ebû Mansûr Muhammed (429/1038)'e (Nisbet edilmektedir), *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, nşr.: Habib Ali er-Râvî, İbtisâm Mermûn es-Saffâr, Bağdat, Matbaatü'l-'Anî, 1977
- ❖ **SIRMA**, İhsan Süreyya, *Abbâsîler Dönemi*, 6. Baskı, İstanbul, 1997
- ❖ **es-SUYÛTÎ**, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, nşr.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mısır, 1952
- ❖ ----- *el-Câmi'u's-Sağîr*, Mısır, 1939
- ❖ **et-TABERÎ**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XI, nşr.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, Beyrût, Dâru Süveydan, 1967
- ❖ **ÜÇOK**, Bahriye, *İslâm Târîhi (Emevîler-Abbâsîler)*, Ankara, 1968
- ❖ **VAGLERÎ**, Laura Veccia, "Abbâsî Hilâfeti", *İslâm Târîhi Kültür Ve Medeniyeti*, trc.: Hamdi Aktaş, İstanbul, 1988, 1/ 115-148.
- ❖ **el-YA'KÛBÎ**, Ahmed b. Ebî Ya'kub (292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrût, Dâru Sadr, 1960
- ❖ **YILDIZ**, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, I/31-48, İstanbul, 1995
- ❖ -----“Emîn” *DİA*, XI/112-114, İstanbul, 1995
- ❖ -----“Fazl b. Sehl”, *DİA*, XII/275-276, İstanbul, 1995
- ❖ ----- *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1980
- ❖ -----“Bermekiler”, *DİA*, V/517-520
- ❖ **YÛSUF el-EMİR ALÎ**, “el-Fazl Bin Sehl es-Serahsi”, *el-Mevsû'atü'l-Arabiyye*, XIV/ 562-563, Dimaşk, 2006
- ❖ **ez-ZEHEBÎ**, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Düvelü'l-İslâm*, Beyrût, 1985
- ❖ ----- *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, nşr.: Şu'ayb el-Arnaût, Beyrût, 1982
- ❖ -----*Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, nşr.: Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- ❖ **ZİRİKLÎ**, Hayruddin, *el-A'lâm*, I-XII, Beyrût, 1969